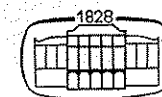

NÉPI KULTÚRA—NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE
XVIII.

(KÜLÖNLENYOMAT)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1995

„ISTENES KÖNYVEK — ÖRDÖNGÖS KÖNYVEK”

(Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban
és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján*)

A dolgozat címében megjelölt téma furcsának tűnhet néprajzkutatóknak, történet-szeknek és irodalomtörténészeknek egyaránt. Miért egy olyan forráscsoportban keresi valaki a régmúlt olvasási kultúrájának a nyomait, amely sokkal többet mondhat a gesztusok nyelvéről (bizonyos rituális cselekedetekről) és a szóbeliség különböző megnyilvánulásairól (mágikus célzatú rövidebb-hosszabb szövegekről vagy éppen a sajátos rontáselbeszélésekről), mint az írott vagy nyomtatott szó szerepéről?

Több érv is szólt azonban mellett, hogy a jelenleg hozzáférhető, s a 16. század közepétől a 18. század végéig terjedő időszakban lefolytatott körülbelül kétezer magyarországi boszorkánypere anyagát átvizsgáljam, és összegyűjtsem azokból a korabeli írás-olvasás jelenlétére utaló adatokat. Boszorkánypereink túlnyomó többségükben mezővárosokban és falvakban zajlottak. A kora újkori társadalom középső és alsó rétegének a kultúrájáról — elsősorban hiedelemvilágáról és mindennapi életéről — közvetítenek tehát olyan értékes információkat, amelyekben a korszak történeti dokumentációja nemigen bővelkedik.

Köztudott, hogy meglehetősen kevés forrástípus nyújt betekintést e rétegek olvasási szokásaiba vagy tájékoztat általánosságban írni-olvasni tudásuk jellemzőiről. S különösen nehéz helyzetben van az a kutató, aki nem az 1960/70-es években Angliában és Franciaországban virágzó kvantitatív könyvtörténet, illetve alfabetizációtörténet módszerét akarja követni,¹ azaz nem számosítható adatsorok gyártására alkalmas forrásokat keres, hanem olyanokat, amelyek lehetővé teszik, hogy — a könyvtörténeti módszer recens francia kritikájának a szellemében² — az írott és nyomtatott szövegek használatának és értelmezésének a jellemzőiről mondjon valamit. Dolgozatom mellett érvel, hogy 16/18. századi boszorkánypereink dokumentumai — tanúvallomások, önkéntes és tortúra alatt tett vallomások, olykor

* A dolgozat előadás formájában 1994. július 19-én hangzott el angol nyelven a Collegium Budapest Institute for Advanced Study rendezte »Fellow Seminar« keretében.

¹ CRESSY 1981; FURET—OZOUF 1977a és 1977b; SANDERSON 1972; SCHOEFIELD 1981; STONE 1964 és 1969; *Livre et Société*... 1965 és 1970.

² CHARTIER 1992.

vád- és védőbeszéd — alapján megragadhatóak a kora újkori falusi és mezővárosi írás-olvasás „társadalmi gyakorlatának”³ bizonyos aspektusai.

Hadd pontosítsam mindjárt, milyen típusú vizsgálat az, amelyre a boszorkányperek anyaga *nem* alkalmas, illetve mi az, amelyre *mégis* lehetőséget kínál. Nem tartalmaz például kielégítően nagy mennyiségű aláírásokkal (vagy az azokat helyettesítő keresztvonásokkal) ellátott dokumentumot ahhoz, hogy az írni-olvasni tudás társadalmi rétegek szerinti vizsgálatára kidolgozott kvantitatív módszert alkalmazni lehessen. A peres anyagban előforduló mindössze hat reverzális levél, amelyet öt asszony (Százfalu, Ugocsa megye, 1715;⁴ Jászberény, 1715;⁵ Nagyszőlős, Ugocsa megye, 1729;⁶ Kiskunhalas, 1734;⁷ Erdőbénye, Zemplén megye, 1737⁸) és egy férfi (Visznek, Heves megye, 1728⁹) vádlott a kereszt jelével írt alá, még arra sem alkalmas, hogy az egyéb, deskriptív típusú adatokból nyerhető kép ellenőrzésére szolgáljon.

A keresztvonások vagy az aláírások feltűnéséből — mint az igen hamar kiderült a kvantitatív módszerrel nyert eredmények más jellegű forrásokkal történt szembevetése során — amúgy sem lehet messzemenő következtetéseket levonni például az olvasni tudás társadalmi elterjedtségének a mértékéről. M. SPUFFORD angol történész 17. századi, alacsony származású emlékiratírók feljegyzéseivel tudta bizonyítani, hogy a korabeli oktatási rendszerben előbb olvasni tanították meg a kisiskolásokat, írni (és számolni) csak később. Azoknak a parasztyerekeknek tehát, akiket szüleik a gazdasági munka követelményei miatt kivettek az iskolából, olvasni megtanulni még éppen volt idejük, írni azonban nem.¹⁰ E. JOHANSSON svéd kutató pedig a helyi protestáns egyház 17–18. századi jegyzőkönyveiben bukkant egy valóságos „katekizációs kampány” nyomaira, amely azokon a területeken — elszigetelt falvakban — is biztosította az olvasni (s nemritkán az írni) tanulás lehetőségeit, ahol alapfokú iskolák nem működtek.¹¹ M. SPUFFORD és E. JOHANSSON megállapításai alapján tehát nagyon komolyan felmerült a kérdés, valóban analfabéta volt-e az a parasztember vagy kisvárosi lakos, aki a kora újkorban nem tudta aláírni a nevét? Ez a kérdés a magyar művelődéstörténet tekintetében is feltehető. Mennyit mond el az alacsonyabb társadalmi rétegek kora újkori olvasási kultúrájáról az az adat, amely szerint a 18. század harmadik harmadában (1768) a községi előljárók legfeljebb 14%-a volt írástudó?¹² BENDA Kálmán cikke, jóllehet utal arra, hogy ennél valószínűleg jóval többen tudtak olvasni, ám mind ő, mind

az egy évszázaddal későbbi paraszti művelődés formáiról összefoglalást készítő BALOGH István mintha kételkedne abban, hogy az írott és nyomtatott kultúra különösebb szerepet játszott volna ezen rétegek életében.¹³ Természetesen nem könnyű olyan történeti forrásokra bukkannunk, amelyeknek segítségével M. SPUFFORD vagy E. JOHANSSON eredményei Magyarországra nézve is tesztelhetők. Mindenesetre a 18. század második feléből származó egyes összeírásaink, amelyek az iskolák, iskoláztatás korabeli helyzetéről tudósítanak, nálunk is arról tanúskodnak, hogy a parasztyerekeknek is volt lehetőségük megtanulni legalábbis olvasni. Az összeírások „Megjegyzés” rovatában igen sokszor teljesen egyértelműen leírják, hogy a szülők éppen akkor veszik ki a gyerekeket az iskolából, amikor az írás és számolás oktatása megkezdődne.¹⁴ Ami pedig az egyházak jegyzőkönyveit illeti — legalábbis MISKOLCZI CSÜLYAK István református esperes 17. század közepi Borsod megyei egyházlátogatási feljegyzései alapján —, e téren is eredményes lehet a kutatás. Ha „kampányról” nem is, a katekizációs gyakorlat falusi jelenlétéről mindenesetre tudósítanak e források, sőt — ami olvasástörténeti szempontból igen fontos —, elsősorban *lánys* oktatásáról beszélnek.¹⁵

Míg a fent említett források arról tanúskodnak, hogy alacsonyabb társadalmi rétegekből származók — s köztük a nők is — olvashattak, az általam vizsgált boszorkányperek anyaga azt mutatja, hogy *olvastak is*. Magától értetődő, s a peranyag keletkezésének körülményeiből következik, hogy e forrástípusból meglehetősen esetlegesen kerülnek elő az írni-olvasni tudásra, az olvasási kultúrára vonatkozó adatok, teljes képet tehát nem nyújthatnak arról. Az az ismeretanyag azonban, amit közvetítenek, s ahogyan közvetítik, mindenképpen megérdemli a társadalomtudományok kutatóinak a figyelmét.

Hadd mutassam be egy 1753-ban Kiskunhalas mezővárosban lefolytatott boszorkányperről példáján, milyen típusú információk nyerhetők ezekből a forrásokból. A 38 éves Vékei Györgyné Nagy Judit így vallott a boszorkánynak tartott Korsós Istvánné Musa Erzsébet ellen: „Ismét következő eczakában Musa Ersebeth... mihelelt az fatens az könyvét Vánkus alá le tette, oda érkezett, még akkor nem alutt a fatens, a Gyertyais égett, jóllehet a fatens Ura, és Zsellére keményen aluttak, Musa Ersebeth a fatens ágya mellé álván leg-ottan *kinákozott a fatensnek egy könyvet mondván: Ihon Komám aszony adok én könyvet, jobb ez mint az kegyelmedé, vesse kgd azt a Tüzben*. Annakutánna Musa Ersebeth el ment, és a fatens maga férjét fel költvén, mindenképpen meg beszéllette a férjének, hogy Musa Ersebeth egy könyvet *kinálta*.”¹⁶ A Vékeiné tanúvallomásában kiemelt sorok kitűnően illusztrálják a peranyag által kínált olvasástörténeti adatok két típusát. Ezek egyrészt az írás-olvasással, írott, illetve nyomtatott szövegekkel kapcsolatos elképzeléseket, *hiedelmeket* közvetítenek, másrészt pedig több-kevesebb részletességgel tudósítanak az írott-nyomtatott kultúrának a hétköznapi, *való életben* betöltött

³ CHARTIER 1987a és 1987b.

⁴ KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 884.

⁵ BA — Jász 715. doc. (Az MTA Néprajzi Kutatóintézete „Boszorkányhit Archivuma” rövidítése után — BA — itt és a továbbiakban az Archivumban őrzött, újabban feltárt s mindeddig kiadatlan boszorkánypereket tartalmazó file-ok neveit adom meg.)

⁶ KOMÁROMY 1910. 421 (CCCXLVI).

⁷ SCHRAM II (1983) 440 (346).

⁸ SCHRAM III (1982) 317 (567).

⁹ SUGÁR 1987 128 (59).

¹⁰ SPUFFORD 1979.

¹¹ JOHANSSON 1981.

¹² BENDA 1976. 56.

¹³ BALOGH 1972.

¹⁴ KANYAR 1970; SUGÁR 1970 és 1973.

¹⁵ ZOVÁNYI 1906.

¹⁶ SCHRAM II (1983) 446 (348). Kiemelések tőlem.

szerepéről. Távolról sem Musa Erzsébet az egyetlen boszorkány, akit könyvvel a kezében jelenítenek meg a boszorkányperek szereplői, s Vékeinén kívül más paraszt- vagy polgárasszonyokról, illetve férfiakról is megtudjuk, mikor, s olykor azt is, milyen könyveket olvastak. Tekintsük át most az adatok e két típusát!

I. A HIEDELMEK

Eltekintve néhány kivételtől, az olvasástörténeti jelentőséggel bíró hiedelemadatok a boszorkánysággal vádolt férfiak és asszonyok önkéntes, illetve tortúra alatt kicsikart vallomásaiból kerülnek elő. Közismert, hogy a lipcsei jogász, Benedict CARPZOV által 1635-ben kiadott, s a magyar igazságszolgáltatásban a 17. század végétől használt *Praxis Criminalis*-című büntetőjogi kézikönyv 60. fejezetét számos bíróság használta a vádlottak kihallgatása során.¹⁷ Az ott előírt kérdőpontok között pedig szerepel egy olyan is, amely a Sátánnal kötött szövetség tényére és módjára kérdez rá.

A paktum után tudakozódó bírák, úgy tűnik, igen nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek a kérdésnek, hiszen az a fennmaradt benignum- és tortúravallomások szinte mindegyikében megtalálható. „Irassal, avagyis szóval” esküdött-e fel a vádlott az ördögnek, kérdezik például a Komárom megyei Madaron 1721-ben,¹⁸ „Szóvale? Vagy írás képpen történhetett” a szövetség, faggatják a vádlottat ugyanabban a vármegyében, Kamocsán és Bagótán 1727-ben.¹⁹ A felvidéki perekben ugyanúgy elhangzik ez a kérdés, mint a Dél-Alföldön. „Írásképpen volté vagy szóval?” — kérdezik a Gömör megyei bírák egy 1728-as rimaszombati perben,²⁰ s a hódmezővásárhelyi előjáráságot is ugyanúgy érdekli, hogy „Irva vagy csak szájjvallással” kötötte-e magát egy 1740-ben vád alá került asszony az ördöghöz.²¹

A kérdés megfogalmazása olykor azt sugallja, fontos különbség létezett a szóban, illetve írásban tett eskü között. „Írásban szövetkeztél az Ördöggel, vagy pedig csak beszéddel?” — tudakolják megint csak Hódmezővásárhelyen 1750-ben,²² „Vólté szövetsége az eördegel. . . és az irva volté; vay csak szóbbal állott” — faggatják a vádlottat ugyanabban az évben az Abaúj megyei Szala faluban.²³ Az eskü előbbi formáját mintha erősebbnek, végérvényesebbnek, s ezáltal inkább büntetendőnek tekintették volna a bíróságok, mint az utóbbit. Sokkal többet kellene azonban tudnunk a kora újkori Magyarországon elterjedt katolikus és protestáns demonológiai elképzelésekről ahhoz, hogy e különbségről annak pusztán jelenléténél többet tudjunk mondani. Annál inkább fontos lenne ez, mert az írott,

illetve szóbeli paktum elkülönítése olykor a kihallgatottak hiedelmei között is megjelenik, s az írott forma — az 1728-as szegedi per tanúsága szerint legalábbis — a boszorkányok között elképzelt rangsort is meghatározni látszik.

A peranyagban fellelhető összesen harminckilenc paktumleírás arról tanúskodik, hogy a boszorkányvádaskodások falusi és mezővárosi résztvevői az ördöggel kötött szövetséget elsősorban annak írott formájában képzeltek el.

Szóban tett esküről mindössze heten beszéltek, s mind a heten az 1728-as szegedi boszorkánypánik áldozatai voltak. A szegedi monstre per abból a szempontból is érdekes, hogy — eddigi ismereteim szerint — csak itt tűnik fel az az elképzelés, miszerint az akár szóban, akár írásban felesküdtött boszorkány valamiféle írásos elismervényt, bizonyáglevelet („czédulát”) is kap az ördögtől vagy boszorkánytársaitól. Magának a szóbeli eskünek a körülményeiről nagyon keveset árulnak el a vallomások, annál többet hallunk azonban a „czédulákról”. Az 50 éves Rósa Dánielné elmondása szerint „Szóval esküdött bé, nem adott czédulát neki magáru” az ördög.²⁴ Kovács Pál, 67 éves koldusbíró is „szóval, de fogadták, hogy czédulát is adnak, de nem adtak”.²⁵ A 40 éves Légrádi Jánosné szintén „Szóval adta magát bé. . . Írást pedig Kőkényné adott néki. . . Ő még csak új volt.”²⁶ Tóth Ádámné, 60 éves asszony „Írást magáru nem adott, hanem Rósa Dániel osztogatott volt írást. Parancsolta, hogy úgy őrizze, mint a szeme világát.”²⁷ Egy ismeretlen vádlottnak „Csak szóval lett czimborálása. Írást nem adott a fatens magáru, de néki ígértek czédulát adni, mindazonáltal nem adtak még eddig.”²⁸ A per egyik elsőrendű vádlottját, a 82 éves Rósa Dániel főbírót is „Szóval esküdttették, de adtak írást nekie, de mikor Szegedet megvették, a várban felverték a ládáját, akkor veszett el.”²⁹ Végül az eskü mindkét formáját letette vallomása szerint az 56 éves Borbola Ferenc, szövetkezett „Írással s szóval is, amely czédulát adtak, az a kapitány Rózsánál vagyon.”³⁰

Magáról az ördöggel kötött szövetségről adott bizonyáglevélről vagy „czéduláról” további önkéntes- és tortúravallomások is megemlékeznek. A 65 éves Dancsó Jánosné „Írás szerint esküdött be és elismervényt is kapott, amely írás a szekrényben vagyon.”³¹ A 60 éves Katona Ferenc is „írás szerint” kötött szövetséget az ördöggel. „Az írás, ha csak el nem vitték eddig az gonoszok, az háznál az fazékban vagyon. Rósa Dániel kapitány adta a kezébe.”³² A 70 éves Danyi Jánosnének, aki „írást is adott magáru Drómónak”, ilyen elismervényt „Paraszt Mihály anyja és kapitány adott”.³³

¹⁷ IKLÓDI 1982.

¹⁸ BA — Madar 721. doc.

¹⁹ BA — Komar 727. doc. KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 510.

²⁰ BA — Rims 728. doc.

²¹ SCHRAM I (1983) 268 (91). Kiemelés tőlem.

²² SCHRAM I (1983) 296 (95). Kiemelés tőlem.

²³ BA — Kas 750b. doc. Kiemelés tőlem.

²⁴ REIZNER IV (1900) 411 (CCVII. 15).

²⁵ REIZNER IV (1900) 394 (CCVII. 8).

²⁶ REIZNER IV (1900) 426—427 (CCVII. 22).

²⁷ REIZNER IV (1900) 398 (CCVII. 10).

²⁸ REIZNER IV (1900) 440 (CCVII. 27).

²⁹ REIZNER IV (1900) 407 (CCVII. 14).

³⁰ REIZNER IV (1900) 417 (CCVII. 17).

³¹ REIZNER IV (1900) 389—390 (CCCVII. 7).

³² REIZNER IV (1900) 413—414 (CCVII. 16).

³³ REIZNER IV (1900) 405 (CCVII. 13).

Két tortúravallomás is tanúsítja, hogy a „czédulával” is rendelkező férfiak és asszonyok előkelőbb rangot foglaltak el a boszorkányok elképzelt hierarchiájában. A már idézett ismeretlen vádlott tortúravallomásában elmondta, hogy „Akinék pedig czédulája vagyon, az olyan erős közöttük”.³⁴ A 65 éves Gilicsó Jánosné azelőtt Kőkényné Nagy Anna pedig vallotta, hogy „... néki is adtak czédulát, de ismét vissza vették tőle, hanem mondták, hogy az jövő szent Lucza asszony napján fognak újat adni... látva, hogy nincsen igaz hűsége néki és az üdő is eltelt, ameddig béesküdött volt.”³⁵

Az ördöggel kötött paktumot, mint említettem, leggyakrabban annak *írott* formájában jelenítették meg. Úgy tűnik azonban, kora újkori boszorkánypereink paraszt és polgár vádlottainak nemigen volt következetes és egységes elképzelése arról, hogyan is nézett ki közelebből ez a szerződés. Szinte minden vallomás mást mond arról, mivel és mire írták — ha egyáltalán a szó szoros értelmében írták — a szöveget. Utóbbinak a mibenlétéről pedig alig derül ki valami.

Ezek a hiedelmek azonban egy igen fontos szempont alapján három csoportra oszthatók. Aszerint nevezetesen, hogy *ki* fektette írásba a paktumot: 1. maga az ördög, 2. valamely más személy (másik „boszorkány” vagy éppen írástudó specialista), 3. maga az eskütevő vagy szerződő ember. Ha áttekintjük most az adatok e három típusát, jól látható, milyen jelentős mértékben variálódnak a hiedelmekben az ördöggel kötött szerződésnek, mint írott dokumentumnak a formai sajátosságai.

1. AZ ÖRDÖG ÍR/FELÍR

Az a tény, hogy a vallomásokban elég gyakran — összesen kilenc esetben — jelenik meg az ördög mint a szerződés írásba foglalója, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a paktumnak csak egy állandóan visszatérő formát tulajdonítottak volna a vádlottak és tanúk.

A szerződést a gonosz lélek írhatta például egyszerű, leginkább *levél* formájú papírdarabra. A Komárom megyei Bagota faluban 1727-ben a katolikus Barsi Pálné vádlott, amint megmutatták neki a kínzóeszközöket, elmondta, hogy „... az Eördög [Miklós nevű]... a nevét egy papirosra föll írta”.³⁶ A Csongrád megyei Hódmezővásárhely mezővárosban 1730-ban Vecseri Istvánné vulgo Masasné vagy Mazasné vádlott a tortúra ötödik grádusa alatt vallotta: „Levelet adot magarul az Eördögnek, mellyet az Eördög maga írt.”³⁷ Előfordul, hogy az ördög nem írja a szerződést, hanem saját betűivel ellátott pecsétet nyom a paktumot tartalmazó levélre. Tolna megyében Madocsán például Fehér Ilona vallotta 1741-ben tortú-

ráztatás alatt, hogy az ördög pecsétet adott neki, ami „vörös volt mint egy Level” és „ördög bötübüli forma volt a Levelre sütvé”.³⁸

Más elképzelések szerint a Sátán a paktumot valamilyen *könyvbe* jegyezte fel. Így például a Pozsony megyei Cseklész faluban 1714-ben: „Prileszka János vallyá, hallotta szájából egy Asztalosné vándor tudákos Asszonyinak hogy Balás Márton, mihelyt született a leánya, mindgyárt az ördög könyvében fel vette.”³⁹ A Sopron megyei Ebergőc faluban 1745-ben Takács Andrásné tortúravallomásában emelt, hogy bizonytalankodott, kivel is kötötte a szerződést, eléggé konkrétan megnevezte, hogy nézett ki az ördög könyve: „Vagyon szövetséghe az ördögel nyegy esztendőtil fogva, es azt latta hogy egy kik dolmányos ember az orrát megh ütven kibül vér folt és azzal írta föl az nevit egy kalendarium forma könyveczkeben Börzöny es Rőjtök közöt lévő hoszu bokorban... továbbis continuált examen után, gondolkodva, es kedvetlenül mondott olyastis, hofi ezen kett aszon eötet kis aszon napi egiütt litekkor valami vörössel magok köze irták volna, de ha a virivel irtáke, vagi többen jelen voltake, és mire irták nevit, azt nem vallotta.”⁴⁰ Végül az Arad megyei Nagyszerind mezővárosban lakó kálvinista Szabó Mihályné 1756-ban így vallott tortúráztatása közben: „Megtagadtam Istenemet, az ördög elhozván könyvét, fekete ember képében, beírt, hogy én az ördöget és többi társaimat el nem hagyom és Istenem... ne legyen.”⁴¹

Az ördög által írt szöveg egyes hiedelmek szerint a közelebből meg nem határozott *lajstrom* formáját is felveheti. Nyilván a boszorkányok nevének a listájáról van szó, de nem tudjuk meg, levél vagy könyv formájúnak képzelik-e el. A következő példa szerint az ördög által írott lajstrom egyenesen olvashatatlan. Rósa Dániel, a már idézett katolikus szegedi főbíró 1728-ban, benignum examenében elmondta: „Plutónál volt az lajstrom és mikor összegyűltek, számrul-számra kérdezte és nevezte, hol van ez vagy amaz és neki számot kellett adni, de azt az írást senki sem tudta volna más olvasni az lajstromot és írást közülök.”⁴²

Megint más esetekben még csak nem is valamely papírra írott dokumentumról hallunk. Tolna megyében 1741-ben a Paks mezővárosban lakos Vörös Ilona például tortúra alatt vallotta, hogy neki az ördög „adott jelt, kis *pénzt* olyast, akin bötükis voltak de nem lehetett megh ismernyi a bötüket”.⁴³ Szintén Tolna megyében Bátaszék mezővárosban 1782-ben Freklin Éva, katolikus cigány kislány a következő — korántsem egyértelmű — önkéntes vallomást tette: „... a Gonosz lélek egy *Vass Tablába* be írta a Nevemet, melyet pokolba tart, és ki sem add onnan.” Magának a per nótáriusának is feltűnt azonban, mennyire következtelenül vallott a vádlott arról, mivel is írták a paktum szövegét, s mindehhez hozzáfűzte a lapszálen: „Itten két féle képpen beszéllett egyszert azt monta hogy s. v. a főő

³⁴ REIZNER IV (1900) 440 (CCVII. 27).

³⁵ REIZNER IV (1900) 382 (CCVII. 3).

³⁶ KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS I (1989) 510—511.

³⁷ SCHRAM I (1983) 232 (79).

³⁸ SCHRAM II (1983) 502—503 (359).

³⁹ SCHRAM I (1983) 501 (209).

⁴⁰ SCHRAM II (1983) 225—226 (291).

⁴¹ KOMÁROMY 1910 594 (CDXXVII).

⁴² REIZNER IV (1900) 407 (CCVII. 14).

⁴³ SCHRAM II (1983) 486 (357). Kiemelés tőlem.

Ganajt ki csafartak és ily tentával irták bé, szemekbe megint hanta kivált a Kolbertnének hogy a jobb kezén az Annularis újat a Kolbertné vágta meg és azzal a vérrel köllött magát bé írni.”⁴⁴

2. HARMADIK SZEMÉLY (MÁSİK „BOSZORKÁNY”, ÍRÁSTUDÓ SPECIALISTA) ÍR/FELÍR

A szerződésnek, mint írott dokumentumnak a képzete hasonlóképpen variálódik abban a tizenhárom esetben is, amikor a vádlottak és a tanúk egy harmadik személyt neveznek meg a paktum „íródeákjaként”.

Olykor nem is tudjuk meg, mire írják a szöveget, csak azt, hogy mivel. A Sopron megyei Röjtök faluban lakó Tóth Györgyné 1746-ban csak annyit vallott tortúráztatása alatt, hogy „Az ujjából ki boczázott Vérével bé irattatott...”⁴⁵ Ugyanabban a perben a másik vádlott, Lőrincz Györgyné pedig ezeket mondta szintén kínzás alatt: „Lövjök bokrok közé vitték és ott a Kis ujának a vérével Totth Györgyné és Tott György bé irták a’ nevét a boszorkányok közé...”⁴⁶ Máskor még ennél is „szegényesebb” vallomást hallunk. A Békés megyei Köröstarcsán lakó Boros Jánosné 1755-ben tortúravallomásában csak annyit említett, hogy „... az Kerek Pusztá Templomhoz mentünk szárnyon hol magamat beis irattam”.⁴⁷

Ez esetben is találkozunk a *levél* formával. Szegeden 1757-ben Hódi Györgyné eléggé részletesen beszélt tortúráztatása alatt a paktum megkötésének a körülményeiről: „Egy nagy levél lévén az asztalon... fel is iratta magát és be is esküdött... Férfiú mondotta előtte az esküvést, ő meg utána mondotta... az ördög jelen lévén... nagy könyvre esküdött.”⁴⁸

Számos esetben előkerül a *könyvbe* feljegyzett szerződés elképzelése is. A Komárom megyei Szomod faluban lakó Hegedűs Istvánné 1701-ben tett tortúravallomását például így kivonatolta a jegyző: „... jam sit inter eos... una ex praescriptos sociabus eandem libro inscripserat...”⁴⁹ A Pest megyei Bicske mezővárosban 1728-ban perbe fogott koldus Molnár Ilona tortúra alatt elmondta: „Pecsét nincsen rajta, hanem csak az neve vagyon beírva az boszorkányok közzé. Az mely könyv vagyon Gerezdán, Sopron vármegyében, Szopori Mihálynál, a följebb megírt esztendőben, Bécs megszállása után tudniillik harmadik esztendőben írták be a nevét.”⁵⁰ A Sopron megyei Szil mezővárosban 1737-ben Farkas Ferencné Czigan Erzsébet 19 éves asszony a következő tanúvallomást tette Czigan Mártonné

vádlott ellen: „... az Ablakján egy papiros zászlott be gyukván... az Angyát Tott Ilonát látta hogy a szoba ajtóban állott egy könyv livin a keziben, hitta a Fatenst hogy menyen el vele.”⁵¹ Végül pedig a Békés megyei Köröstarcsán lakó Jenei Istvánnétól 1755-ben kínzása közben megkérdezték a bírák: „Kinél tartatik az zászlótok és az könyvetek melyben szoktatok magatokat iratni.” Az asszony így válaszolt: „Az zászló tartatik öreg Bodinénál, az könyv pedig Jancsónénál.”⁵²

Megjelenik a *lajstrom* forma is. Az 1728-as szegedi perben egy meg nem nevezett vádlott elmondta, hogy „... az lajstromban feltették a nevét”.⁵³ Az Arad megyei Nagyszerind mezővárosban lakó kálvinista vallású Bodnár Ferencné pedig így vallott 1756-ban kínzása közben: „eljövén az ördög — előhozá a lajstromát — Szabó Mihályné Nagy-Zerindi, elvivén engemet Nagy-Zerindre, ottan házánál (mivel ő deákul is jól tud) beírt.”⁵⁴

Megint más esetekben papírról és a szó szoros értelmében vett írásról szó sincsen. A Szolnok megyei Jászkiséren lakó Kun Erzsébet vádlott az 1740-es években levelet írt a főhatóságához, amelynek margójára a hatóság egyik képviselője a következő megjegyzést írta: „Affirmat, hogy az *nyelvire keresztet késsel megírtak*...”⁵⁵ S az Arad megyei Nagyszerind mezővárosban lakó kálvinista Vastag Szász Ilona 1756-ban tett tortúravallomása szerint: „... Pásztori Katánál volt a *ténta*, ő a három ujjával az oldalakra nyomott és az a *pecsét*.”⁵⁶

Végül néhány esetben kimondottan olyan személyeknek tulajdonítják a szerződés írásba foglalását, akik *írástudó* hírében állanak. Az 1728-as szegedi per egyik vádlottja például, a 70 éves katolikus Dancsó János, 1728-ban azt vallotta, hogy szövetséget „írás szerint, de a fővebb tiszteknél” tett. Figyelemre méltó, amit arról a személyről mondott, aki leírta a paktum szövegét: „Akkor Sámbecon laktában, most itten lakik Sántha Mihály koldús, az új utczában... írástudó ember. Ottan kapitány volt.”⁵⁷ S érdemes felfigyelnünk a már idézett Nagyszerind mezővárosban lakó kálvinista vallású Bodnár Ferencné 1756-ban tett tortúravallomására, amely szerint őt a szintén nagyszerindi Szabó Mihályné írta fel a boszorkányok közé, „mivel ő deákul is jól tud”.⁵⁸

3. MAGA A SZERZŐDŐ FÉL ÍR/ALÁÍR

Sokatmondó, hogy éppen e harmadik és legfontosabb adattípusra, az ördöggel szövetséget kötő ember saját kezű aláírására találjuk a legkevesebb — mindössze hét — példát kora újkori boszorkánypereink anyagában. Ami a dokumentum

⁴⁴ BA — Szkd 782. doc. Kiemelés tőlem.

⁴⁵ SCHRAM II (1983) 256 (294).

⁴⁶ SCHRAM II (1983) 257 (294).

⁴⁷ SCHRAM III (1982) 134 (473).

⁴⁸ REIZNER IV (1900) 527 (CCVII).

⁴⁹ BA — Szo 1701. wp.

⁵⁰ KOMÁROMY 1910. 411 (CCCXLV).

⁵¹ SCHRAM II (1983) 106 (273).

⁵² SCHRAM III (1982) 139 (475).

⁵³ REIZNER IV (1900) 440 (CCVII. 27).

⁵⁴ KOMÁROMY 1910. 596 (CDVII).

⁵⁵ SUGAR 1987. 160 (76E). Kiemelés tőlem.

⁵⁶ KOMÁROMY 1910. 591 (CDXXVII). Kiemelés tőlem.

⁵⁷ REIZNER IV (1900) 402 (CCVII. 12).

⁵⁸ KOMÁROMY 1910. 596 (CDVII).

formáját illeti, ugyanazok a változatok kerülnek itt is elő, mint a fenti két adat-típusnál.

Előfordul, hogy nem nevezik meg pontosan, mire is írnak, sem azt, hogy mivel. Az 1728-as szegedi per egyik vádlottja, a 29 éves Végh Istvánné önként vagy tortúra alatt csak annyit vallott, hogy: „Adott magáruul írást. Rósa fogta az kezét...”⁵⁹ Heves megyében, Eger városban 1773-ban, a Szabó Ferenc vádlott elleni vádirat is csak kicsit részletesebb: „Contractussa szerint Maga vérivel Sub-scribált.”⁶⁰

Néhányszor megjelenik a *levél* formára írott paktum elképzelése. Az 1728-as szegedi per már többször idézett vádlottja, a 65 éves Gilicsó Jánosné azelőtt Kökényné Nagy Anna benignum examenében vallotta, hogy: „Írás szerint szövet-kezett volt, magáruul levelet vörös téntával irattak vele, megfogván a kezét az ördög...”⁶¹ A szegedi monstre per másik vádlottja, a 60 éves Szánthó Mihály benignum examenében elmondta, hogy: „...keze írását adta magáruul az ördög-nek. Veres téntával írt egy árkus papiroson a szélire alól és felső részén és mondotta légyen az ördög hírével, keveset írt volt... Pecsétet nem ütöttek reája, mivel keze írását s albát adott magáruul.”⁶²

Végül ez esetben is találkozunk a *könyvbe* — szó szerint vagy képletesen — bejegyzett szövetség hiedelmével. A Sopron megyei Csorna mezővárosban lakó Katona Éváról, Bognár Mátyás 16 éves szolgálólányáról gazdája 1734-ben a követ-kező tanúvallomást tette Székér Erzsébet vádlott ellen: „...a Praepostszeri Tégla kemenczéhez vittik, s abban kétszeris belé vetették, kényszerítvén, hogy társaságok-ra magát köteleze, úgy hogy az maga újat messe megh, és a véret csepenche a könyvekben, amintis midőn a Tégla kemenczétül vissza jöt volna, Csornaj Praepost Uram Tisztartója pajtájából egy nagy magos Ember köpenyeghben (:mivel akkor eső eset:) eleibe ment, névén nevezvén, és egy könyvet mutatván néki, azis kénsze-rétette, hogy a véret cseppencse azon könyvben, de nem cselekedte.”⁶³ Ugyanab-ban a perben maga Katona Éva hasonlóképpen vallott: „...az Udvaron levő ágoshoz kötötték, és egy magos Ember eleiben jöven; kezében lévő könyvbe hogy magát bé írná, ezen fatenst kinszerítette mondván: Te ne higgy az Fekete írásnak, mert a Pokolis fekete egészen hanem inkább az veres, és sárga írásnak, mivel az Menyországis veres és sárga, és aki az nála lévő könyvnek nem hisz, nem láttya Menyországot, úgy kívánta el ámétani [ezután a téglakemenczéhez viszik, majd onnan visszafelé jövet] Csornaj Praepost Uram Tisztartója pajtájából egy nagy magos Ember köpönyeghben (:mivel az eső eset:) eleiben ment névén nevezvén kinszerítette, kinek kezében lévén egy nagy könyv, hogy elsőben valamint tetszik úgy messe megh az újat, és írná bé magát az könyvekben; de nem cselekedte...”⁶⁴

⁵⁹ REIZNER IV (1900) 400 (CCVII. 11).

⁶⁰ SUGÁR 1987. 213 (91).

⁶¹ REIZNER IV (1900) 382 (CCVII. 3).

⁶² REIZNER IV (1900) 396 (CCVII. 9).

⁶³ SCHRAM II (1983) 97 (272).

⁶⁴ SCHRAM II (1983) 93 (272).

Végül egy meg nem nevezett Sopron megyei helységben 1742-ben a Torma Katalin tortúravallomásából készített latin nyelvű vádirat szerint a vádlott szintén vérrel írta be a nevét egy könyvbe,⁶⁵ illetve az ugyanebben a megyében fekvő Barbacs faluban ugyanebben az évben a Hegedűs Andrásné tortúravallomásából készített latin nyelvű kivonat szerint ő is vérrel írta be a nevét.⁶⁶

Miről is szólnak ezek az önként vagy kényszerítés közben tett vallomások? Honnan ered az a bizonytalankodás és következetlenség, amely az ördöggel kötött szövet-ségről alkotott hiedelmeket át- meg átszövi, ám úgy tűnik, néhány rendszeresen visszatérő kategória szerint variálja?

Feltételezésem szerint onnan, hogy kora újkori boszorkánypereink vádlottai nem vagy nemcsak egy széles körűen elterjedt (esetleg mondai eredetű vagy a demonológiai traktátusok, illetve a kínvallatások népszerűsítette) sztereotípiának megfelelően képzeltek el a paktumot, hanem annak megfelelően jelenítették meg, amilyen szerepet játszott mindennapi életükben az írásbeli, illetve a nyomtatott kultúra.

Véleményem szerint tehát egyáltalán nem véletlen, ahogyan az idézett falusi és mezővárosi vádlottak az ördöggel kötött paktum körülményeiről, formai sajátosságairól beszéltek. Ha megkíséreljük most összefoglalni, hogy az írni-olvasni tudás mely jellemzőiről tanúskodnak az ördöggel kötött szövetség megőrkítésével kapcsolatos hiedelmek, a következő képet kapjuk. Kora újkori falvaink és mezőváro-saink lakói — legalábbis azok, akik a perekben megjelennek — sokkal inkább ismerősek voltak az írott, illetve nyomtatott kultúra *készen kapott* termékeivel, mintsem magával az írás aktusával. Láttuk, hogy a vallomások elsősorban írott paktumról beszélnek, s hogy ezt leginkább levél, könyv, illetve a közelebbiről meg nem határozott, mégis sokatmondó lajstrom formájában képzelik el. A paktum e gyakorta visszatérő formái, valamint az 1728-as szegedi perben emlegetett „czédu-la” képzete mögött, úgy gondolom, bátran kereshetünk olyan írott és nyomtatott dokumentumokat, amelyek e rétegek számára hozzáférhetőek, megszokottak vol-tak. Testamentumok, különféle gazdasági és más jellegű szerződések, személyes és hatósági levelek, tanúsítványok, különböző összeírások, valamint a nyomtatott irodalom számos műfaja forgott közkezen, s szolgáltatott megfelelő alapot az ördöggel kötött paktum mibenlétének elgondolására. Hadd utaljak vissza két vallomásra, amelyek pontosan egy ilyen értelmezés irányába mutatnak. A 60 éves Szánthó Mihály 1728-ban Szegeden az ördöggel kötött szerződését egyenesen a korabeli jogi dokumentumok egyik elterjedt típusával rokonította: „...keze írását s albát adott magáruul.”⁶⁷ A Sopron megyei Ebergőc faluban lakó Takács Andrásné pedig 1745-ben nem máshoz, mint a nyomtatott irodalom egyik műfajához hason-lította a szerződés formáját: „egy kik dolmányos ember... írta föl az nevít egy kalendarium forma könyveczkeben.”⁶⁸ Katolikus környezetben az ördöggel kö-

⁶⁵ SCHRAM II (1983) 148 (281).

⁶⁶ SCHRAM II (1983) 171 (283).

⁶⁷ REIZNER IV (1900) 396 (CCVII. 9). Kiemelés tőlem.

⁶⁸ SCHRAM II (1983) 225–226 (291). Kiemelés tőlem.

tött szövetségről szóló bizonyásglevél elképzelése pedig — egyfajta szimbolikus megfordítással — talán éppen az évente, húsvétkor szokásos gyónás alkalmával a papok által adott tanúsítványon alapult. Figyelemre méltó, hogy utóbbit is „cédulának” nevezték, s egy Nógrád megyei, nagydaróci 1754-es per tanúsága szerint számon is kérték a vádlottakon. Mind Kovács Márton, mind Pagács Pál benignum examenében megkérdezte a bíróság, hogy mikor voltak utoljára gyónni. Előbbi azt mondta, hogy „Húsvétkor Podrecsányban a honnan Schedulám is vagyon”, utóbbi pedig szabadkozott, hogy „Mult Nagy Pinteken Bolyki Templomban ugyan oda valo Plebanus Uramhoz ahól az Istennek SS: Testétt is maghamhoz véttem, de az Sedulát melyet Plebanus ur adot el vesztettem”.⁶⁹

A vallomást tevők tehát jól ismerték és hiedelemtörténeteikben minden valószínűség szerint fel is használták e dokumentumtípusokat, amikor azonban konkrétan az írás aktusának a megjelenítéséről volt szó, sokkal inkább az ördögöt vagy valamely más személyt neveztek meg a szerződés írásba foglalójaként, mintsem saját magukat. A hiedelmek itt egy olyan valóságot látszanak tükrözni, amelyben az írni tudás korántsem általános, inkább néhány specialista birtokában van, s amennyiben azt az ördög, illetve más boszorkányok személyéhez kötik, bizonyos mágikus, félelmetes aurát is kap. Egy olasz történész, A. PETRUCCI mutatott rá az itáliai reneszánsz városi kultúrát vizsgálva, mekkora szimbolikus hatalommal rendelkezhet egy jórészt írástudatlan közösségben egy írástudó specialista.⁷⁰ A boszorkányperek ugyanakkor mintha ezen előkelő szerep árnyoldalairól tanúskodnának. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a boszorkányság gyanújának kialakulását elősegítő, a közösségi normáktól eltérő magatartások, tulajdonságok és képességek sorába⁷¹ ebben a korban az írni tudás is beletartozott. A J. Goody által szerkesztett, s az Európán kívüli társadalmak egyes rétegekre „korlátozott írásbeliséget” (*restricted literacy*) vizsgáló tanulmányok mindegyike arra a következtetésre jutott, hogy a többségükben írástudatlan közösségekben az írástudóknak mágikus hatalmat tulajdonítanak.⁷² S jöllehet boszorkánypereink átfogó, országos feldolgozása még várat magára, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a boszorkányvád nemcsak a fent említett írni tudó parasztok és polgárok, de az írott kultúra egyértelmű letéteményesei — iskolamesterek,⁷³ nótáriusok,⁷⁴ postameste-

⁶⁹ KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 544 és 546.

⁷⁰ PETRUCCI 1988.

⁷¹ KRISTÓF 1993.

⁷² GOODY 1968.

⁷³ 1663-ban a Sopron megyei Trausdorf faluban a prodersdorfi iskolamester anyját tartják boszorkánynak: SCHRAM III (1982) 261 (522); a Borsod megyei Darócon az 1722-es per szerint az iskolamesternek gyógyító tudást tulajdonítanak, amikor egy sebes lábú fiú számára tőle kérnek „írat”: BA — Misk 722. doc.; 1727-ben a Pozsony megyei Nagymacsordon is mágikus, boszorkányfelismerő hatalmat tulajdonítanak az iskolamesternek: SCHRAM I (1983) 517 (215); a Sopron megyei Vadosfalván 1745-ben pedig boszorkánysággal vádolják az iskolamesterét: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 663 skk.

⁷⁴ 1676-ban egy, a Vas megyei Dobronokon perbe fogott boszorkány vallotta, hogy „Iro Deakjok Lenti Hodult varoson lakozo Mihaly Deak”: SCHRAM II (1983) 726 (461); a Pozsony megyei Szempcen 1711-ben az egyik tanú elmondta, hogy „midőn kinozták a Boszorkányokat vallotta Mészáros Mátyás-

rek,⁷⁵ sőt papok⁷⁶ —, illetve azok családtagjai ellen is irányult, s nem is kevés esetben.

Úgy tűnik tehát, hogy a kora újkori parasztok és mezővárosi polgárok a boszorkányok szerződését a korabeli írásos, illetve nyomtatott kultúra termékei, valamint saját írni tudásuk, írásbeli kultúrájuk jellemzői alapján képzeltek el. Levelekről, lajstromokról, és „cédulákról” beszéltek, hiszen azokat jól ismerhették, ha „létrehozni” (megírni) általában nem is tudták. Csábító a feltételezés, hogy azokban az esetekben, amikor a szerződés aláírását vérük cseppentése formájában képzeltek el, vagy az ördögöt, illetve más boszorkányt neveztek meg, aki írás közben a kezüket vezette, illetve amikor nem kifejezetten íróeszközöket emlegettek a paktum létrehozása során, s végül, amikor annak szövegét „olvashatatlanak” titulálták, éppen a írás aktusával szembeni idegenkedésükről adtak tanúbizonyságot. A vallomások alapján írni s írott szöveget olvasni nemigen tudhattak. A könyvek említései pedig azt mutatják, hogy ismerősként bántak a nyomtatott kultúra egyes termékeivel is, s ezeket — mint a továbbiakban látni fogjuk — valószínűleg olvasni is jobban tudták, mint az írott dokumentumokat.

Hadd térjek most át a peres anyagból nyerhető olvasástörténeti adatok másik, az írás-olvasás *valóságát* megjelenítő csoportjára, hogy bemutassam, mennyire kiegészíti és sok tekintetben magyarázza is az a hiedelmekben megfogalmazottakat.

né, hogy az öreg Notarius volna a Generalissok, a Leánya Judith pedig hasonló Boszorkány”: SCHRAM I (1983) 488 (206); a szintén Pozsony megyei Kürtön ugyanebben az évben a „Nagy Szegeen lakó Pinter Notarius leányát” vádolják boszorkánysággal: SCHRAM I (1983) 496 (207); ugyanebben a megyében Szempcen 1714-ben az egyik tanú „vallya, valamint az 1702. Esztendőbély Inquisitióban is fel van téve; hogy akkor közönségesen beszéllették, hogy az Eöreg Notarius Boszorkány”: SCHRAM I (1983) 508 (212).

⁷⁵ Makón 1734-ben az egyik tanú „a postamesternek zászlótartónak látta”: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 202; Átányban egy 1754-es per szerint a postamesternek mágikus tudományt tulajdonítottak, amikor őt kérték, hogy egy rontás következtében megnémult kislányon szentelményekkel segítsen: SUGÁR 1987. 194 (82).

⁷⁶ Az Alvinczy Péter elleni 1610 körüli más jellegű boszorkányvádak (KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 3) kivételével Kolozsvárott 1684-ben a papnének tulajdonítanak mágikus tudományt. A vádirat szerint ez — érdekes módon — éppen az iskolamester feleségét tanította, hogyan kell az eladott tehén tejét visszavarázsolni. Másrészt pedig megbűvölte az ellene pert folytató bírakat, hogy ne tudjanak ítélezni felette: KOMÁROMY 1910. 139 (CXV). A Komárom megyei Császáron 1714-ben a mocsai plébános, Szombathi Mihály anyját vádolják boszorkánysággal: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 467 skk.; a Torda megyei Marosbogáton 1729-ben pedig a helyi ortodox egyház papjának özvegyét (sic!) tartják boszorkánynak: BA — Tord 725. doc. Mindezek mellett számtalan adat tanúskodik papok és családtagjaik mágikus — gyógyító, boszorkányfelismerő etc. — tevékenységéről: Nyék, Pozsony megye, 1713: SCHRAM I (1983) 498—499 (208); Szántó, Abaúj megye, 1715: BA — 2kas 1715. doc.; Földvár, Tolna megye, 1717: SCHRAM II (1983) 468 (352); Érsemjén, Bihar megye, 1726: SCHRAM I (1983) 117 (43); Eger, 1727: SUGÁR 1987. 115 (53); Csorna, Sopron megye, 1734: SCHRAM II (1983) 96 és 98 (272); Kisvárd, Szabolcs megye, 1737: SCHRAM II (1983) 357 (320); Döge, Szabolcs megye, 1741: SCHRAM II (1983) 366 (323); Barbacs, Sopron megye, 1742: SCHRAM II (1983) 124 (276); Szeged, 1744: REIZNER IV (1900) 531; Decs, Tolna megye, 1744: SCHRAM II (1983) 511 (360); Köröspataka, Udvarhelyszék, 1745: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 877—879; Csorna, Sopron megye, 1745: SCHRAM II (1983) 239—240 (292); Segesdvár, Somogy megye, 1750: SCHRAM I (1983) 560 (224); Szeghalom, Békés megye, 1756: SCHRAM III (1982) 160 (486); Csernaho, Zemplén megye, 1759: SCHRAM III (1982) 323 (569); Békés, Békés megye, 1761: SCHRAM III (1982) 171 (488).

II. A VALÓSÁG

Az e csoportba tartozó adatokat elsősorban nem a vádlottak, hanem vádlóik szolgáltatották. Nem benignum examenekből vagy tortúra alatt tett vallomásokból kerülnek tehát elő, hanem tanúvallomásokból. Aszerint, hogy az írott és nyomtatott kultúra termékeit mindennapi életük mely szféráját leírva említették a tanúk, ezek az információk is durván három csoportra oszthatók: 1. a gyakorlati, 2. a vallásos, 3. a mágikus tevékenységek során használt szövegek, illetve készségek csoportjára.

1. A GYAKORLATI ÉLET SZFÉRÁJA

Számolva azzal a már említett ténnyel, hogy az áttekintett peres anyagból tulajdonképpen esetlegesen kerülnek elő olvasástörténeti adatok, mégis sokatmondónak tartom, hogy míg „olvasó” parasztokkal és polgárokkal eléggé gyakran találkozunk a tanúvallomásokban, „írókkal” meglehetősen ritkán.

Az írni tudásra vonatkozó adatok — elsősorban íróeszközök említései — leginkább iskolába járó gyermekekről szóló elbeszélésekből kerülnek elő. A legkorábbi, 1618-as említéstől kezdődően számos perben feltűnnek falusi vagy mezővárosi iskolák, fontos adatokat szolgáltatva egy esetleges művelődéstörténeti vizsgálat számára.⁷⁷ Egyes tanúvallomások alátámasztani látszanak azt a feltételezésemet, miszerint az ördöggel kötött szövetségről szóló hiedelmekben megörökített írástudó boszorkányok mögött valóságos személyeket kereshetünk. A peranyag tanúsága szerint ugyanis némely alacsony származású gyermek valóban elsajátíthatta az írás készségét is, hogy közösségében később specialistaként szolgálhasson. A Bihar megyei Pocsaj faluban 1715-ben a 16 éves Domonkos György vallotta például

⁷⁷ Időrendi sorrendben a következő helységekből említenek iskolákat a tanúvallomások: Nagymacsord, Pozsony megye, 1618: SCHRAM III (1982) 233 (513); Szakállas, Komárom megye, 1627: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 390; Prodersdorf, Sopron megye, 1663: SCHRAM III (1982) 261 (522); Csíkszereda, Csík megye, 1699: BA — Csík 699. doc; Halmi, Ugocsa megye, 1709: KOMÁROMY 1910. 230—231 (CXCV); Tállya, Zemplén megye, 1718: SCHRAM III (1982) 303 (564); Ottomány, Bihar megye, 1724: KOMÁROMY 1910. 339 (CCCXXVIII); Nagymacsord, Pozsony megye, 1727: SCHRAM I (1983) 517 (215); Felsőbánya, Szatmár megye, 1728: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 684; Rimaszombat, Gömör megye, 1728/1729: BA — Rims 728d. wp; Girót, Sopron megye, 1729: SCHRAM II (1983) 41 (263); Tótkeresztúr, Sopron megye, 1734: SCHRAM II (1983) 91 (272); Bágyon, Aranyosszék, 1735: KOMÁROMY 1910. 485—486 (CCCLXXX); Szeged, 1737: REIZNER IV (1900) 513 és 516 (CCVII. 72); Hajdúhadház, 1742: SCHRAM III (1982) 334 (jegyzetek); Peresznye, Sopron megye, 1743: SCHRAM II (1983) 189 (286); Hódmezővásárhely, Csongrád megye, 1744: SCHRAM I (1983) 269—270 (92); Kistarcsa, Pest megye, 1744: SCHRAM I (1983) 467 (193); Vadosfalva, Sopron megye, 1745: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS II (1989) 663 skk.; Rimaszombat, Gömör megye, 1748: BA — Rims 750a. wp; Nevetlenfalu, Ugocsa megye, 1750: KOMÁROMY 1910. 526 és 528 (CDXVII); ismeretlen helység, Heves-Külső Szolnok megye, 1750: SUGÁR 1987. 189—190. (80); Eszlár, Szabolcs megye, 1751: SCHRAM II (1983) 386 (328); Komárom, 1752: BA — Komár 752. doc; Nagyszerind, Arad megye, 1755: KOMÁROMY 1910. 568—570. (CDXXVI); Hódmezővásárhely, Csongrád megye, 1756: SCHRAM I (1983) 322 (101); Bácsa, Győr megye, 1761: KLANICZAY—KRISTÓF—PÓCS I (1989) 278—279; Hete, Bereg megye, 1766: KOMÁROMY 1910. 709 (CDLVIII).

Sallai aliter Szabó Istvánné Balogh Ilona ellen, hogy „... midőn Pocsajban. Oskolába járt volna ezen fátens *Kalamáris* és könyve el veszet, Kalamárisát Balogh Ilona házánál találta meg. ...”⁷⁸ Gyerekek által használt íróeszközről hallunk egy még nem nevezett Heves megyei faluban 1750-ben is, amikor a 34 éves Kis András a vádlott Szegőné ellen vall: „midőn oskolában jártak volna az Szegőné Fia egy *kalamárist* el vesztett. ...”⁷⁹ S hasonlóképpen a latinul tudó boszorkányok sem voltak talán a képzelet termékei. A következő két adat magasabb szintű tanulmányok folytatásáról tanúskodik. A Borsod megyei Daróc faluban 1722-ben Pap Pál, 18 éves diák vallja, hogy „Ez el múlt télen egy alkalmatossággal az utrumban specificált asszony fiának lába sebes lévén, ment a’ daróczi oskolába a’ mesterhez... , hogy adjon a’ fia lábának íret, mely alkalmatossággal a’ fatens is a’ daróczi oskolában járván, Vak alias Deli Gyurkánét *csúfolta deákul*. ...”⁸⁰ Hajdúnánáson 1734-ben pedig Behány János tanácstag vallja: „Boros Pilátul [hallottal], hogy... ütöt még a *Deák gyermekek* is Boszorkánynak mondják a Scholabanis.”⁸¹

A boszorkányperek tanúi mindemellett számos és rendkívül fontos információval szolgálnak a korabeli *olvasási készségekről*, valamint az *olvasmányokról*.

Valószínű, hogy azok a hiedelmek, amelyek szerint az ördög írása — mint már szó volt róla — felismerhetetlen, illetve olvashatatlan, egy olyan kultúrát tükröznek, amelyben az emberek sokkal inkább *nyomtatott szövegek* kisilabizálásához voltak szokva. A Pozsony megyei Nagymacsord mezővárosban a katolikus Gál Jánosné elleni 1727-ben folytatott perben a 34 éves Mészáros János például a következő tanúvallomást tette: „Aztis referallya hallott(!) volna ezen denotált Aszszony... nala leven három czedula Eöcsenek Feleseget hitta volna arra kérve hogi olvassa megh az felelt rea *eő nem tudna irast hanem csak nyomtatast olvasni*. ...”⁸² Hasonló értelmű tanúbizonyságot tett a Veszprém megyei Ete faluban 1755-ben Baranyai István, az az évi bíró is, amikor így vallott egy több boszorkány ellen folytatott perben: „[a leánykáját megrontották, aki]... előbb *jó olvasó* lévén ezen nyavalájában a bötüt sem ösmerte, csak könyvei hullottak a *nyomtatásra*. ...”⁸³

Rendkívül fontosak azok az adatok, amelyek az olvasás készségének iskolán kívüli, *spontán* elsajátításáról szólnak. A Jász-Kun kerülethez tartozó Kiskunhalas mezőváros lakója, Túros István elleni perben az 1734-ben megfogalmazott vádirat például a következőt mondja: „Semmi ollyas indicium nem jött, hanem *szemlatomást tanulatlan*, de igen jó Varaslo orvos, és *olvasni jól tud*. ...”⁸⁴ Még többet árul el a Szabolcs megyei Tiszaladány mezővárosban 1735-ben lefolytatott perben a 30 éves Fási Jánosné Szováthi Sára, amikor a boszorkánysággal vádolt Kardos

⁷⁸ SCHRAM I (1983) 91 (32). Kiemelés tőlem.

⁷⁹ SCHRAM I (1983) 414 (157). Kiemelés tőlem.

⁸⁰ BA — Misk 722. doc. Kiemelés tőlem.

⁸¹ SCHRAM I (1983) 388 (143). Kiemelés tőlem.

⁸² SCHRAM I (1983) 516—517. (215). Kiemelés tőlem.

⁸³ SCHRAM II (1983) 549 (404). Kiemelés tőlem.

⁸⁴ SCHRAM II (1983) 434 (346). Kiemelés tőlem.

Istvánné Szarka Erzsébet védelmében elmondja, hogy „... jonal egyebet nem tud hozzá régtől fogva esmérí sőt mikor ez Tanuhoz járult Szarka Ersebeth ugy kérte őtet tanítsa olvasni Abecet is vett magának először az után Soltáros könyvet és ... ezen Asszony tanitgatta.”⁸⁵ A két asszony tehát nyomtatott szövegeket használt, és szóba sem került az, hogy Szarka Erzsébet írni is meg akart volna tanulni.

Az iskolai oktatás céljára szánt könyvek — *ábécés könyvek* etc. — mellett a gyakorlati élet szférájában a *kalendáriumok* használatára is utalnak boszorkánypereink iratai. Jóllehet csak két konkrét említésükkel találkozunk, széleskörűen elterjedtnek és megszokottnak kellett lenniük, ha a feljebb említett Sopron megyei parasztasszony 1745-ben e műfaj megjelölésével kívánta elmagyarázni bírának, hogy nézett ki az ördög könyve. Másrészt a kalendárium a boszorkányperekben legkorábban említett könyvek közé tartozik. A Pozsony megyei Szilincs faluban lakó Tóth Istvánné parasztasszony perében már 1619-ben megjelenik. A legrészletesebben Nagy György — szintén parasztember — beszéli el, mi is történt abban az évben pünkösöd táján: „ez jeleön valo eztendeöben. mikor immar az buza megh viraghztot volna. egykor Thot Geörgyne ült az tanunak ajtaja küszeöben, azonban egy kis feölýheö támada, mond ez tanu: Uram, en az te Szent fiadert [kérlek], adgy egy szep eseöt. Mond mindgiart Thot Geörgyne: no is attiamfiái, ne kevanniatók aztot, hogy zerdanak eleötte eseö legien, mert ha eseö leszeön, oly nagy der leszeön utanna, hogy az buzat mind el veszij, es salloval bar rea ne mennienek. Mond az tanu: honnet tudod te aztat. Mond egy szavaval, hogy *janos deak az calendariumbol nezte*, ismegh masik szavaval mondotta, az Keörtvelieseön valo theöreök az-zony veteötte megh.” A történet két fontos információt is közöl. Az egyik az, hogy az olvasni láthatólag nem tudó parasztokhoz is eljuthat a könyvekben terjesztett ismeretanyag, elég, ha környezetükben valaki rendelkezik ezzel a készséggel. A másik pedig az, hogy a könyvből származó tudás bizonyos védelmet nyújthat birtoklójának. Tóth Istvánnéra társai ugyanis már korábban s egyéb okokból is gyanakodtak, s az 1619. évi tavaszi szárazságot is az ő meszterkedésének tulajdonították. Nem lehetetlen, hogy az időjárás alakulásáról véleményt mondó asszony éppen azért hivatkozott János deákra és a kalendáriumra, hogy előrejelzését legálisnak, a nyomtatott szó hatalma által védettnek s ne természetfelettinak — azaz boszorkányság gyanújába keverő mágának — tartsák a társai. Ezt a feltételezést erősíti meg Tóth Istvánné védőügyvédjének érvelése is, aki éppen azért menti fel védencét a gyanú alól, mert az a kalendáriumra hivatkozott: „... mi peniglen az der felol es az essö felol mondgiak, hogi az I. beszelgetet, tudnj illik hogi ha eseo leszen, mindgiart der kovetkezik, minthogi comunter sok ember azt mondta akkor, *sett a' kalendariunbanis a' der felol [vo]lt emlekezet*, azért abbol ki nem teczik, hogi ő lett volna az oka az szar[az]sagnak avagi a' dernek...”⁸⁶

A boszorkányperek anyaga számos adatot tartalmaz a kora újkori falusi és mezővárosi vallásos élet szereplőiről, alkalmairól, tárgyairól és szokásokról. Itt csak azokat a tanúvallomásokat mutatom be, amelyek az olvasástörténet szempontjából fontos adatokat is közölnek.

Ilyeneknek kell tekintenünk mindenekelőtt a szöveggel ellátott vagy anélküli *vallásos képek* (valószínűleg metszetek) jelenlétéről tanúskodó vallomásokat. A Csongrád megyei Mindszent faluban lakó 48 éves Elekes Ferencné Ludányi Anna a Szőkéné elleni 1739-es perben tett tanúvallomásában egy Szűz Máriát ábrázoló képről, s annak „boszorkányfelismerő” hatalmáról tudósít. Vallomását a jegyző áthúzta, valószínűleg azért, mert a bíróság nem találta kellőképpen bizonyító erejűnek azt: „A midön egy alkalmatosságal az Szent Ferentcz Congregatioja beliek öszve gyűltenek volna Dallos Janos organista házához, az tobiek között Szőkénének az Hazban úgy talált ülése ki esni, hogy az Falon függött B. Szűz Maria képe által elleneben Szőkénének szintén szeme ügyében szolgált, mellyre hogy reá talált legh először is tekinteni Szőkéné az egész töb öszve gyűltek hallatára azt mondotta hogy tudniaillik: Enye be csúnyajul néz ez az Kép én reám, semmi-képpen visza reá nem nézhetek; arra felelt Dallos János: bizony annak az képnek szintén olyan az szeme valamint az Kegyelmedé Szőkéné Asszonyom, ezt hallván, s azal öszve huzván szemit száját feleli visza emlétett Dallos Jánosnak: Jaj ne mond hogy annak olyak az szemej mint az enyimeg; azal tovább nem maradhatván az töbiek között az Házban, hanem ki szaladott a konyhában, s egész végezeteig az Congregationak kívül varakozott, melly dolgát látván az töb Congregatiobeliek Szőkénének, gyanakodtak azonnal minnyájan hozzaja hogy nem tiszta személly légyen.”⁸⁷ Szentképet és imádságot találtak a Pécssett 1752-ben perbe fogott dalmát származású Szvetics Mihály csavargó és táltos tarisznájában is. A vádlott benignum examenében: „Azon... Kristóf-imádságról és képről, melyet elfogatása alkalmából nála találtak, azt jegyezte meg, hogy... az említett imát egy ismeretlen portugall katonától kapta. Gyenge látása miatt egyébként nem használta semmi-re.”⁸⁸

A könyvek használatával egybekötött *vallásos gyakorlat* számos alkalmát sorolja fel a Sopron megyei Vadosfalván a helybeli lutheránus prédikátor elleni 1745-ös per védőügyvédje. A lelkipásztor tartott ezek szerint: „tizenegy esztendőtil fogva minden vásár s ünnep napokon praedikatiokat, biblia olvasásokat, catechizatiokat, számos halotti elmélkedéseket, Vadosfán nem tsak, de Győrött is hat esztendőig in utraque cathedra publice a temető helyeken mind az három valláson lévő sok ezer, fő s alaton rendből álló halgatóság előtt.”⁸⁹

A prédikátorok által tartott kegyességi gyakorlatokon kívül a *Biblia olvasásának* házi, otthoni szokásáról is megemlékeznek a tanúvallomások. A Kolozsvarótt

⁸⁵ SCHRAM II (1983) 349 (328). Kiemelés tőlem.

⁸⁶ BA — Szil 1619. doc és irat 11. doc. Kiemelések tőlem.

⁸⁷ SCHRAM I (1983) 251 (87).

⁸⁸ KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS I (1989) 43.

⁸⁹ KLANICZAY—KRISTÓF—PÖCS II (1989) 665.

1733—1734-ben Ács Mihályné Kádár Kata lakó és napszámos elleni perben egy névtelen tanú a következőképpen vallott a vádlott mellett: „Mióta fogva van, azóta hallotta másoktól, hogy boszorkány. Esztendeje múlt egy éjtszakára kéredzett be tanuhoz, de két hétig lakott ott, nem lehetett elküldeni. Azalatt jól viselte magát, eleget imádkozott és hogy a tanu olvasta a Szent-írást: kérte olvasson többet is.”⁹⁰ A Gömör megyei Rimaszombatban 1728-ban tartott perben több tanú említette, hogy Kenyeres Jánosné vádlott a következőket üzenté fogságából akkor körülbelül 10 éves leányának: „Édes leányom, az Istenért kérek, az Istent féljed, a Bibliát olvassad, és az Istennek imádkozzál, hogy így ne járj mint én.”⁹¹

A tiszaladányi, zsoltároskönyvből olvasni tanuló asszony 1735-ös említésén kívül *énekes- vagy zsoltároskönyvekről* csak egyetlen — s hiedelem-elbeszélésből származó — adattal szolgál a peres anyag. A Borsod megyei Vámos faluban lakó 24 éves Bartha János, Bende György kondása 1709-ben három vádlott asszony ellen tett vallomást. Elmondása szerint azok elvitték őt az „Arnothi Templomban s már ott egy lepedőn ki leven egy holt Ember terítve mondtak neki enekeld ki ezt az Embert, temessük el a hon a sirja arra mongja nekik nincs nalam a könyvecskem nem tudom bizony én az Istenhez fohaszkodvan mongja, En Istenem legi velem Arra csak fel veszik az holt Embert, s el mennek ott hagyak a lepedőt, de nem esmerhetet közölök egjetis...”⁹²

A vallásos élet szféráját tekintve a peres anyagban *imakönyvek* olvasásáról található a legtöbb információ. Olvassák őket például a mise alatt. A Sopron megyei Kapuvárott Kiss Ferenc vádlott 1758-ban tett benignum examenében vallotta: „Midőn Hamvazó Szerdán a Templomban az Oltárt szokás szerint az Aszszonyságok kerülték, akkoron könyvből imadkozván a Rab, mivel az imadság között Mj Attyánkot is kölletet imadkozni, akkoron föl tekintvén szemeivel emlétet Sipőcznére ütközött...”⁹³ Könyvek lapjairól imádkoznak haldokló vagy beteg ember mellett. Ugyanabban a megyében, a Homok faluban lakó Jurinkovics Istvánné elleni 1742-es perben említette a 37 éves Sobor Judit paraszttasszony, hogy „Krebenicz Máté jó jámbor Ember lévén, a Fatens Aszony halálo oráján könyvből véle imádkozot...”⁹⁴ A Jász-Kun kerület mezővárosában, Kiskunhalason 1753-ban tartott perben a 30 éves Csutora Jánosné Markos Sára elmondta, hogy „Midőn Kovács György Leánya Judith beteg vólt, eczer eczakának idején oda hivatott az fatens könyvből imádkozni...”⁹⁵ Imádságos könyvekben keresnek menedéket az ördög kísértései — a boszorkányok rontása — ellen. A Bihar megyei Sámson faluban lakó Nagy Jánosné vádlott ellen 1714-ben az 50 éves Szilágyi Benedekné Béres Erzsébet pedig azt vallotta, hogy „az el mult télen estve Budaházi Uramék [református prédikátor] le nyugodván ő szolgálá lévén fen vólt, egy idő

Vártatva mikor ő is fekünni akart volna menni, jön az ajtora Kalmár András Sivóék csaplájra (!), zörget az ajton mondgya néki az Fatens mit zörgecz ki vagy nem mecz fekünni mire Kalmar Andras nagy reszkettve ujjabban mondgya nyissa meg kd mert engem Nagy Janosné az eczaka ugy el rontott hogy csak alig vagyok beli, be bocsátván kéri a Fatenst, hogy az mestertül hozzon egy könyvet nékie had imadhassék ne jusson kesértetre, az Fatens mondgya nekik nem megyek biz én mert van az Uramnak könyve csak hogy aluszik nem hozhatom ki. Azonban fel serkenvén Budaházi Uram ki ment az pitvarban kerdette Kalmár Andrastul mi lelte, akkor is azt mondotta hogy Nagy Janosné rontotta öszve az eczaka. Az pinczében osztán le mentek Budahazi Urammal ottan imatkozattat...”⁹⁶

Nagy valószínűséggel imakönyvet olvasott ágyában a dolgozat elején idézett Vékei Györgyné is 1745-ben Kiskunhalason, amikor a boszorkány megjelent, hogy egy annál „jobb” könyvet ajánljon neki. Az esetet ugyanis a bírák tisztázni akarták és benignum examene során megkérdezték a vádlott asszonytól: „Nem de nem te ötet egy ördögös könyvel kínáltad? és hogy a maga Istenes könyvét tűzben vesse kényszerítetted?”⁹⁷

Végezetül, ha a következő vádirat értelmezése helyes, boszorkánypereink a Molnár Ambrus által elemzett, ún. *mennyei levél* nyomtatott műfajának a 18. századi elterjedtségéhez is adalékot szolgáltatnak.⁹⁸ Antal Mihályné Egerben, 1720-ban szerkesztett vádirata szerint az asszony „magának az üdvözítő Istenünk-től küldött leveleket tulajdonítani és ezen levelek erejénél fogva magának profétáló méltósággal kérkedni...nem félt...”⁹⁹

3. A MÁGIKUS CSELEKEDETEK SZFÉRÁJA

A mestergérendába vésett mágikus erejű jeltől a kézzel írott varázsszövegeken át a Biblia vagy egyes imádságos könyvek sajátos használatáig a tanúvallomást tevők számos esetben bizonyítják, mennyire áthatotta mindennapi életük e szféráját is az írásos, illetve nyomtatott kultúra.

Sajnos nem tudjuk meg, miféle mágikus, boszorkányüző *rovás* volt az, amelyről a 48 éves Bálint János tanúskodott a Bihar megyei Szalárd faluban 1722-ben, a Kovács Lászlóné Kiskori Kata ellen folytatott perben. Bálint elmondása szerint „Tot Marton nevű ember a fatensnek sellérje lévén, egykor hajnalban fel kelvén, monda Gazda Uram engemet az idszaka valamely Boszorkan meg nyomta, de enis rea szedem eötet, a kés hegyivel a mester gerendára, mit rőt, mit nem a fatens nem tudgya, mondván az eördög születte Boszorkanya sem engemet sem mást többször ebben a házban nem fogh nyomni. Kiskori Kato azon reggel a fatens hazajoz el jöven szokások szerint monda a fatens Szomszid Aszony eölyen le kgd de

⁹⁰ KOMÁROMY 1910. 472 (CCCLXXV).

⁹¹ BA — Rims 728d. wp.

⁹² SCHRAM I (1983) 145 (57).

⁹³ SCHRAM II (1983) 294 (296).

⁹⁴ SCHRAM II (1983) 140 (278).

⁹⁵ SCHRAM II (1983) 452 (348).

⁹⁶ SCHRAM I (1983) 65 (24).

⁹⁷ SCHRAM II (1983) 443 (348).

⁹⁸ MOLNÁR 1985.

⁹⁹ SUGÁR 1987. 90 (43).

Kiskori Kato nem akarván leeölni, hanem a gerendara nezet, kérdezvén ki csinálta azt oda a fatens Kis Leanya monda, hogy Tót Martony annak utanna Kiskori Kato kérdi Tót Martonytul hol tanulta ezen mestersíget, arra monda Tot Martony, még kis gyermek koromban oskolaba tanultam én azt, Kiskori Kato arra mondá, az én atyam Aranyert sem adot vólni ki maga házátul ezen mestersíget...¹⁰⁰

Kézzel írott mágikus szövegek birtoklásáról több adatunk is van, ám némely konkrét megnevezés ellenére is igen bizonytalan marad, ki is fektette írásba azokat. A Pozsony megyei Nagymacsord mezővárosban lakó katolikus Gál Jánosné elleni 1727-es perben a 34 éves Mészáros János már említett tanúvallomása vajsziparító formulákról tudósít: „ezen denotált Aszszony... nálá leven három czedula... olyan czedula hogi sok vaia legyen a kinel vagion egyiket egyik nennyenek masikat a masiknak adgia. Az Annays mondgia hogi néki is egyet adgion.”¹⁰¹ A Gömör megyei Rimaszombatban lakó Zólyomi Szabó Istvánné 1728/1729-es perében a 26 éves Szentiványi Jánosné Farkas Anna írásban megörökített gyógymódokról tájékoztat: „Sophi gyógyítani kezdette az ura lábát, és egy hét alatt beis gyógyúlt szépen, mely gyógyító szerek felől mondotta Sophi, hogy az atyja írta volna le nekie, a mivel gyógyította, a minthogy azok szerintis előtte tartván Sophi azon descriptitót (!) a papiroson, a mint az descriptio (!) tartotta, elis készítette s azokkal gyógyította is.”¹⁰² A Sopron megyei Peresznye faluban 1743-ban perbe fogták Somogyi János pástort. A bíróság előtt többen is vallottak olyan „ördögi írásokról”, amelyeket a pástör állítólag magánál hordozott, és amelyektől sehogy sem akart megválni. Úgy tűnik, az elvesz ett vagy ellopott jószág megtalálását elősegítő mágikus formulákról (esetleg valamilyen Szent Antal-imádságról) volt szó. A 35 éves Kocsán Erzsébet szerint a vádlott két ördögöt tart egy skatulyában. Láttá is őket „emberi ábrázatban, és fejér hegyes sapkában, környül való írások között”. Amikor pedig „Tisztartó Uram által meg intetvén Somogyi János, hogy Lekára menvén a nála lévő ördögi írásokat, ott levő Baratoknak kezekben adná, és jobbra térne, azt mondotta... lántzos menykő teremtetten. nem veszi ezt se Barát, se Tisztartó én tülem ell, mert semmi ember lennék, ha ezt el veszteném.” A 48 éves Varga Pál parasztember pedig így egészíti ki a történetet: „... midőn pedig Tisztartó Uram ördöngös írását kívánta volna, azt felelt(!) Tisztartó Uramnak metz avval az irással, mivel olyan tsudálatos hogy azt se Pap se Barát meg nem olvashattya, melly alkalmatossággal Tisztartó Uram szépen intette, hogy az Gonosznak le mondgyon, és véle edgyütt Lekára mennyen, ottan fogg olyan Barátrul provideálni, a ki meg metze tülö, a mint fogadta, és ajánlotta magát, hogy Tisztartó Urammal oda fogg menni.” Az 55 éves Harminczados György libertinus ugyan nem látta ezeket az „ördönghi írásokat”, de tőle tudjuk meg, hogy a vádlott azoknak „ereivel az el veszett vagy el lopott partékákat S.V. marhákotis kinel legyenek ki nyilatkozattatta...”¹⁰³ Egy másik pástorember, a Győr megyei Vaszar

faluban 1758-ban perbe fogott katolikus Horváth János is tartott magánál mágikus erejű írást. Az ő esetében pontosan tudjuk, hogy marhavész elleni óvószövegről volt szó. A bírák kérdését ugyanis lelkiismeretesen feljegyezték: „Ki adta neked ezen czedulát, melyen írva vagyon: marha dögleteesség ellen való próbált bizonyos orvósság: homines et jumenta salvabis Domine, quoniam misericordia tua magna est, o Deus!” S megörökítették a vádlott válaszát is, amely szerint a cédulát „Ennek előtte mintegy 14 esztendőkkkel Pápán egy Jesuvita praedikator adta marhadög ellen.”¹⁰⁴

Igen tanulságosak végül azok a tanúvallomások, amelyekben *könyveknek*, a nyomtatott irodalom különböző műfajainak egészen sajátos, a szerzők szándékától igencsak eltérő használata ragadható meg. A felsorolható három esetben azt is pontosan megtudjuk, milyen könyvekről van szó. A Jászkun Kerület székhelyén, Jászberény mezővárosban lakó Tóth Erzsébet táltos asszonyról vallják 1728-ban, hogy azt hirdette magáról: „én Isten leánya vagyok... In Bibliabül mindeneket látom...”¹⁰⁵ Amennyiben nem pusztá dicsekvésről van szó, ez az adat talán a legutóbb GUNDA Béla által vizsgált énekeskönyvekkel, illetve a Bibliával való varázslások sorát gazdagítja.¹⁰⁶ A peranyag azonban nem árulja el, miképpen bánt az asszony a Szentírással. Pusztán mágikus tárgyként vagy a benne szereplő szövegekkel is manipulált? A két másik esetben egészen bizonyos, hogy az utóbbiról volt szó.

Érdekes módon mindkét eset a földben rejtőző kincsekkel kapcsolatos hiedelmekhez kötődik. Időben, térben és az érintett társadalmi rétegek szempontjából is igen távol esnek egymástól. 1582-ben a kolozsvári kalmárság köréből, 1748-ban pedig az északi megyékben vándorló, illetve lakó szegénység köréből értesülünk más célra szánt nyomtatványok mágikus használatáról. Az 1582-es peranyag nem nevezi meg az illető könyvet, de eléggé részletes leírást ad róla. 1748-ban azonban még a címüket is megtudjuk. Figyelemre méltó, hogy egyik említett könyv sem tartozott az ún. varázskönyvek közé, amelyek írásban vagy nyomtatásban tulajdonképpen egész Európában elterjedtek.¹⁰⁷ Sőt, még csak utalást sem tartalmaztak elásott kincsekre, az azokhoz való hozzájutás módjaira. Az egyik — ha feltételezés sem helyes — ún. sorsvető könyv volt, a másik kettő pedig imádságos könyv.

1582-ben Kolozsvárott özvegy Kassai Borbála kassai kalmárásszony perében a szintén kassai származású Balassi Ambrus a következő tanúvallomást tette: „... egykor, még Dávid Ferencz idejében, ez Kassai Kalmár Tamásné Borbála asszony, ugyan ott az plébánosság házánál a kapu között a hóna alól vón egy könyvet elő, *in quarto* folio vala és monda énnem: Ambrus uram láttál e ilyen könyvet, mint ez? Ő maga forgatja vala kezében és képek valának írva benne, hol király képe, hol ördög kép, hol szerencse kereke és külömb-külob-féle képek. Igazán mondom, hogy akkor az időben hallottam vala, hogy vannak ördöngös

¹⁰⁰ SCHRAM I (1983) 97 (33).

¹⁰¹ SCHRAM I (1983) 516–517 (215).

¹⁰² BA — Rims 728d. wp.

¹⁰³ SCHRAM II (1983) 189–193 (286).

¹⁰⁴ KOMÁROMY 1910: 690 (CDLI).

¹⁰⁵ BA — Jászkun. doc, Jszk 1742. doc.

¹⁰⁶ GUNDA 1989: 11–28.

¹⁰⁷ THOMAS 1978: 252–300.

könyvek és ha ember olvas benne, tehát elé jönnek az ördögök, ha valami dolgot eleikbe ember hirtelen nem ad, tehát úgy őt magával viszik el, vagy meg bántják. Nem merék benne olvasni, de *deáku vala mind írva*, hanem betétetem mindjárt az könyvet vele, evvel az Borbára asszonnyal. Kérdém: hol vöd az könyvet? Mondá, hogy csak Isten tudja, hol töttem én ennek szerét. Egynéhányszor kérék töllem — úgy mond — 12 forinton, de most megszüköltem, adjon két forintot kegyelmed reá, esmég bizony megváltom kegyelmedtől rövid időn. De én nem adék, hanem ezt mondván neki, hogy nem jó asszonyi állatnak effélét nála hordozni.” Az illető „ördögös könyvről” többen is tudtak, de Balassi Ambrus írta le a legrészletesebben. Daróti Bálintné pedig mindezt kiegészítette: „Hallotta tőle [a vádlottól], hogy volt egy *kincs ásó* könyve.”¹⁰⁸

A fent idézett leírás véleményem szerint ráillik a „fortunának” vagy sorsvető könyvnek nevezett műfajra, amelyet a 16. század második felében Kolozsvár nyomdája többször is kiadott. Teljes biznysággal persze nem állíthatom, hogy valóban ez a nyomtatvány rejlik Kassai Borbála kincseső könyve mögött (a peranyagból nem derül ki például, valóban Kolozsvárott adták-e ki), a „fortuna” műfajának van azonban néhány jellemzője, amely alátámasztani látszik feltevésemet. Mindenekelőtt számos metszetet tartalmaz, s bizonyos állatok és szibillák képe mellett ott találunk egy szerencsekereket is, amelynek a tetején éppenséggel egy király trónol. Az ördög ugyan nem jelenik meg, ám a szerencsekerek közepén ábrázolt halfarkú Fortuna istennőt az, aki nem volt tisztában az ikonográfiai sztereotípiákkal, véleményem szerint könnyen nézhetett valamiféle démonnak, ördögnek is. A lengyel eredetű alapuló „fortunákat” Kolozsvárott kb. 1599 és 1610 között magyar nyelven adták ki, de Klösz Jakab előszava szerint korábbi, s talán latin nyelvű kiadásai is voltak. Ránk maradt példánya pedig éppenséggel négyrét formájú.¹⁰⁹

Az 1748-ból említett könyveket nem volt nehéz azonosítanom. A Jászberényben elfogott katolikus Farkas Demeter alias András csavargó tarisznájában az iratok szerint egyéb tárgyak, például „Szent Veronica Keszkenője” mellett könyveket is találtak: „kapcza forma ruhában... vagy négy Kis Könyvecske kötve... Item egy könyve: *uti Társ*.” Benignum examene szerint Farkast egy morvai néző aszszony, aki „latinul is tudna”, tanította kincset ásni. A bírakat természetesen érdekelte, miképpen próbálták felvenni a kincset, s Farkas a következőképpen válaszolt: „A *Liliom kert* nevű Imádságos könyvben aminémű imádságok vannak 33. napra a Boldogságos Szűz tiszteltire el rendelve, minek előtte hozzá fognánk, minden nap 33 napigh, úgy a Sz. Háromság tisztességére osztatott imádságot az *Lelki Kincs*ben 3. pénteken térdén álva mongyák el, olyan Asszonnak a ruháját magára vévén, aki az Urán kívül mással nem közösködött.”¹¹⁰

A *Liliom Kert[ecske]* és a *[Mindenkor magával hordozandó] Lelki Kincs*, valamint a motozásnál talált *Úti társ [azaz reggel s este gyakorlandó imádságok]* a 17. és 18. (illetve utóbbi kettő esetében a 19., valamint a harmadik tekintetében a 20.) század folyamán többször is kiadott, népszerű, kis formában nyomtatott katolikus imádságos könyvek közé tartoztak.¹¹¹ S a Farkas által említett mindkét imádság ott szerepelt a lapjaikon, pontosan úgy, ahogyan azt e szemmel láthatólag olvasni tudó csavargó elmondta. A *Liliom Kert[ecske]*ben a Boldogasszonyhoz mondandó *Aranyos Korona Imádságra* hivatkozott, amit ha nem is harminchárom, de „harmincz nap egy más után” kellett mondani, a *[Mindenkor magával hordozandó] Lelki Kincs*ből pedig a valóban három pénteken recitálendő imára utalt: *Szép ajtatos imádság a' Szent Háromsághoz, mikor nagy szűkségben, nyomorúságban, és kísértetben vagy; mond három pénteken egy más után, a' mit kérsz, kétség nélkül megnyered.* (Lásd a Függelékben!)

Miért használtak egy „fortunát” s két imakönyvet éppenséggel kincskeresés, kincsesás céljára? Túlságosan könnyű lenne úgy érvelni, hogy a nyomtatott kultúra termékeinek egy olvasni nem tudó közösség eleve mágikus hatalmat tulajdonít, s azokat sokkal inkább varázserejű tárgyként építi be a mágikus eljárásokban használt egyéb tárgyak sorába, mintsem hogy a szövegekre támaszkodna. E gondolatmenet szerint mindegy lenne, hogy mely könyvekről van szó. Az eddig tárgyalt peranyag azonban meggyőzően bizonyítja, hogy a nyomtatott termékeket olvasták is. S ha az említett három könyv szövege nincs is közvetlen kapcsolatban a kincsesásra vonatkozó hiedelmekkel vagy mágikus rítusokkal, tartalmaznak mégis olyan passzusokat, utalásokat, amelyek elősegíthettek egy ilyen értelmezést.

A „fortuna” tulajdonképpen nem más, mint kockával vethető jósló szövegek gyűjteménye, amely többek között számos jóslatot tartalmaz például elveszett/ello-

¹¹¹ A *Liliom Kertecske* Azaz *Szep Istenes Viragokkal, őszve szedet külömb külömb-féle Imadsagokkal, Litaniakkal, és az Szentséges Papaktul engedtetet tellyes Buczikkal be vetetett Aétatos Könyvecske* általam ismert első kiadása: Pozsony, 1675. 12r: RMK I/1186. További kiadásai: [Nagyszombat, 1690 körül], 8r: RMK I/1394a; Nagyszombat, 1720. 12r: PETRIK VII (1989) 305; Nagyszombat, 1767. 8r: PETRIK VII (1989) 305; Nagyszombat és Buda, 1779. 8r: PETRIK II (1890) 596. A *Mindenkor magával hordozandó Lelki Kincs, Mellyből miképpen kellések ajtatossan halgatni a' Sz. Misét, és más ajtatosságoakat végre vinni, kitetszik legkorábbi ismert kiadása az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartása szerint: Buda, 1764. (OSZK 821.957) Ennél azonban kétségtelenül voltak korábbiak is, hiszen a rá hivatkozó jászberényi boszorkányper 1748-ból említi. Későbbi kiadásai: [Eger], 1766—1800 között, 32r: PETRIK II (1890) 572; Szeged, 1776: OSZK. Mor 3885; Nagyszombat, 1773. 32r: PETRIK II (1890) 572; Brassó, 1801. 24r: PETRIK II (1890) 573; Komárom, 1806. 32r: PETRIK II (1890) 573; Pest, 1818. 32r: PETRIK II (1890) 573; Esztergom, [1836], 32r: PETRIK II (1890) 573; Vác, 1850. 24r: PETRIK II (1890) 573; Pest, 1854. 32r: PETRIK II (1890) 573; Kolozsvár, 1855. 16r: PETRIK II (1890) 573; Pest, 1855. 32r: PETRIK II (1890) 573; Pest, 1859. 32r: PETRIK II (1890) 573; Budapest, 1890. 16r: PETRIK I (1908) 497; Budapest, 1899. kis 8r: PETRIK I (1908) 497; Budapest, 1902. kis 8r: PETRIK II (1917) 22; Budapest, 1907 kis 8r: PETRIK II (1917) 22; illetve Komárom, é. n., 32r: PETRIK II (1890) 573. Az *Úti-társ, az-az reggel s este és egyéb időkhben gyakorlandó imádságok hálá-adások, dicsiretek, és lelki ohaitások. Mellyek mint egy jó úti-társaság az embert e földi szarándokságában vigasztallják, veszedelemtől oltalmazták, és végre és mennyi házjába juttatták!* első ismert kiadása Pozsony [1643?], 12r: RMK I/1607. Későbbi kiadásai: Nagyszombat, 1678. 16r: RMK I/1226a; Győr, 1745. 32r: PETRIK II (1890) 725; Csíksomlyó, 1749: PETRIK V (1971) 534; Nagyszombat, 1769. 32r: PETRIK III (1891) 725; Pest, 1818. 32r: PETRIK III (1891) 725; Pest, 1854. 32r: PETRIK III (1891) 725; Pest, 1858. 32r: PETRIK III (1891) 725.*

¹⁰⁸ KOMÁROMY 1910. 24—25 (XIV). Kiemelések tőlem.

¹⁰⁹ Magyar nyelvű kiadása: Fortuna. [Sorsvetőkönyv.] Kolozsvár, [1599—1610.] 4r. RMK I/361b, illetve RMNY 916.

¹¹⁰ SUGÁR 1987. 174—178 (77). Kiemelések tőlem.

pott tárgyak vagy jószágok megtalálásával, s valamely vállalkozás megkezdésének szerencsés, illetve szerencsétlen időpontjával kapcsolatban is. A két imádság pedig azon típusú mágikus szövegek közé tartozik, amelyek szinte kényszerítik a felső hatalmakat, hogy meghallgassák és teljesítsék a hozzájuk forduló kéréseit. Az *Aranyos Korona* Szűz Máriát „emlékezteti” örömeire, a Szentháromsághoz szóló ima pedig az Urístenet az általa tett csodákra, s Jézus Krisztust életének eseményeire. A szövegek azt sugallják, hogy a szent örömekre, a csodákra és a szent élettörténetre való hivatkozás mindennél jobb biztosítékot jelent arra, hogy a kérés meghallgatásra talál.

Mindhárom szöveg legfontosabb jellemzője azonban sajátos „nyitottságuk”. A „fortuna” jósszövegei nem pontosítják, miféle tárgyak vagy jószágok megtalálására vonatkozathatók, vagy miféle vállalkozás is az, amelynek a kimenetelét előre jelzik. *Sybilla Delphika* például így jövendöl a 9. versben: „Há el veszet marhádat meg kevanod,/Az en tanáczomat meg kel fogadnod,/Egy nagy rakás kövec közöt keressöd./Minden kétség nélkül ott meg találod.” *Sybilla Libika* pedig ezt mondja a 10. versben: „Hogyha valamire vagyon szandekod./Kezdd el, most vagyon alkolmatosságod./Bételíc abban minden kevánsagod,/Mert az szerencze hiven szolgál téged.”¹¹² A két imádság is hasonlóképpen „működik”, hiszen egyáltalán nincs megnevezve, mely szükségben vagy ínségben hatékonyak. Az *Aranyos Korona* imádság „eredetét” elmondó történetben Gábiel arkangyal biztosítja a hozzá forduló szerencsétlen leányt, hogy ezen ima által „valamit az Istentől kérne, megnyerné”. S a magyarázat szerint is „minden keresztény ember minden szükségben vagy magáért vagy másért ez Imádsággal élhet. . .” Ilyen általános értelmű az előírt Avék után mondandó imák visszatérő záróformulája is: „halgasd-meg kéresemet a’ te kegyelmességed szerént, és az én nagy fogyatkozásom-szerént, és a’ mit kérek a’ te Szent Fiadtól JÉSUStól, nyerd-meg énnékem, Amen.” A Szentháromsághoz szóló imádság bevezető sorai szerint is „a’mit kérsz, kétség nélkül megnyered”. A kérés pedig bármi lehet: „Azért kérlek az én szívemnek buzgóságából, hogy engemet kegyelmessen meg-halgass az én szükségemben, és nyomorúságomban, és az én szükségemet az Atya Istennek bé-mutasd, valamit kérttem őtőle, mint szerelmes fia, meg-nyered, és az ő Szent felséges Thronussából nékem meg-adgya.” S ebben az imádságban a kincskeresők egy különösen „nekik szóló” bibliai paszszust is találhattak: „kiáltok te hozzád, mert eztet meg-igérted nekünk . . . keresse-tek, és megtalállyátok”. (Lásd a Függelékben! Kiemelés tőlem.)

Véleményem szerint a szövegeknek éppen e sajátos kettőssége, bizonyos tekintetben „zárt”, bizonyos tekintetben „nyitott” struktúrája volt az, amely egyfajta mágikus olvasatot elősegített. Az azonban, hogy hogyan töltötték ki a szöveg „üres” részeit, hogy a mágikus cselekedetek közül éppen kincsszársra használták őket, már nem magán a szövegen, hanem annak olvasóján, az olvasó aktuális szándékán és sajátos hiedelemvilágán múlott.

A boszorkánypereink irataiban fellelhető olvasástörténeti adatok azon túl, hogy rávilágítanak, milyen jelentős mértékben kell számolnia a kutatónak az írott dokumentumok, illetve a nyomtatványok kora újkori falusi és mezővárosi jelenlétével, valamint a nyomtatott szövegek olvasásának a készségével, igen sokszor utalnak tehát utóbbiak használatának a módjaira is. Ugyanazon műfajt — például az imádságos könyveket — olvashatták a szerzők által meghatározott céloknak (mise alatti ájtatosság, betegvigasztalás, haldokló melletti imádkozás stb.) megfelelően, ám olvashatták úgy is, hogy egyes szövegeiket önállóan, a saját mágikus világképük diktálta módon értelmezték. N. Z. DAVIS a 16. századi francia városok alsó rétegeinek műveltségét vizsgálva, C. GINZBURG pedig egy falusi molnár, Menocchio jól ismert példáján keresztül mutatta be, mekkora szerepet játszottak a kora újkori „népi kultúrában” az olvasmányokból származó ismeretek, s ezek sajátos, átértelmezett felhasználása.¹¹³ Jómagam nem tekintem ugyan pusztán csak a „népi kultúra” sajátosságának ezt a fajta „fabrikáló” tevékenységet, mégis úgy vélem, ebből a szempontból érdemes szóbeliség, írásbeliség és nyomtatott kultúra kora újkori együttélését vizsgálni. Boszorkánypereink dokumentumai pontosan erről a korabeli falusi és mezővárosi valóságot jellemző, és a hiedelmekben, valamint a mágikus cselekedetekben is megjelenő együttéléstről s annak következményeiről beszélnek.

Ezt tükrözi végül annak a két kunmadarasi férfinak az esete, akiket 1772-ben fogtak perbe, mert csúfolódó „pasquitust” költöttek egy kicsapongó életet folytató asszonyról és két leányról. Egyikük, Kádár János képviselte a szóbeliséget, amikor a szöveget „darabjába dictálta”, másikuk, Pápai Sámuel pedig az írásbeliséget, amikor „versekbe és kadentiákra szedte és írta” azt.¹¹⁴ S ugyanígy, mind az olvasni tudó, mind a csak a látványosságok nyelvén értő közönségre apellált a rimaszombati városi tanács is 1748-ban, amikor a piacon zárkába rakták a káposztatolvaj Csapó Mártonnét. Az ajtó fölé ugyanis felírták: „Csapó Mártonné koszorúja”, az inscriptio alá pedig odaszögeztek egy fej káposztát.¹¹⁵

¹¹² Fortuna. [Sorsvetőkönyv]. Kolozsvár, [1599—1610]. 4r. RMK I/361b, illetve RMNY 916.

¹¹³ DAVIS 1973. 189—225; GINZBURG 1991.

¹¹⁴ BA — Kunma 772. doc.

¹¹⁵ BA — Rims 748. wp.

pott tárgyak vagy jószágok megtalálásával, s valamely vállalkozás megkezdésének szerencsés, illetve szerencsétlen időpontjával kapcsolatban is. A két imádság pedig azon típusú mágikus szövegek közé tartozik, amelyek szinte kényszerítik a felső hatalmakat, hogy meghallgassák és teljesítsék a hozzájuk forduló kéréseit. Az *Aranyos Korona* Szűz Máriát „emlékezteti” örömeire, a Szentháromsághoz szóló ima pedig az Űristent az általa tett csodákra, s Jézus Krisztust életének eseményeire. A szövegek azt sugallják, hogy a szent örömekre, a csodákra és a szent élettörténetre való hivatkozás mindennél jobb biztosítékot jelent arra, hogy a kérés meghallgatásra talál.

Mindhárom szöveg legfontosabb jellemzője azonban sajátos „nyitottságuk”. A „fortuna” jósszövegei nem pontosítják, miféle tárgyak vagy jószágok megtalálására vonatkoztathatók, vagy miféle vállalkozás is az, amelynek a kimenetelét előre jelzik. *Sybilla Delphika* például így jövendöl a 9. versben: „Há el veszet marhádat meg kevanod,/Az en tanáczomat meg kel fogadnod,/Egy nagy rakás kővec között keressőd,/Minden kétség nélkül ott meg találod.” *Sybilla Libika* pedig ezt mondja a 10. versben: „Hogya valamire vagyon szandekod./Kezdd el, most vagyon alkolmatosságod,/Bételic abban minden kevásagod,/Mert az szerencze hiven szolgál téged.”¹¹² A két imádság is hasonlóképpen „működik”, hiszen egyáltalán nincs megnevezve, mely szükségben vagy ínségben hatékonyak. Az *Aranyos Korona* imádság „eredetét” elmondó történetben Gábrriel arkangyal biztosítja a hozzá forduló szerencsétlen leányt, hogy ezen ima által „valamit az Istentől kérne, megnyerné”. S a magyarázat szerint is „minden keresztény ember minden szükségben vagy magáért vagy másért ez Imádsággal élhet...” Ilyen általános értelmű az előírt Avék után mondandó imák visszatérő záróformulája is: „halgasd-meg kérésemet a’ te kegyelmességed szerént, és az én nagy fogatkozásom-szerént, és a’ mit kérek a’ te Szent Fiadtúl JÉSUSTól, nyerd-meg énnékem, Amen.” A Szentháromságához szóló imádság bevezető sorai szerint is „a’mit kérsz, kétség nélkül megnyered”. A kérés pedig bármi lehet: „Azért kérlek az én szivemnek buzgóságából, hogy engemet kegyelmessen meg-halgass az én szükségemben, és nyomorúságomban, és az én szükségemet az Atya-Istennek bé-mutasd, valamit kértem őtőle, mint szerelmes fia, meg-nyered, és az ő Szent felséges Thronussából nékem meg-adgya.” S ebben az imádságban a kincskeresők egy különösen „nekik szóló” bibliai paszszust is találhattak: „kiáltok te hozzád, mert eztet meg-ígérted nekünk... keresse-tek, és megtalálljátok”. (Lásd a Függelékben! Kiemelés tőlem.)

Véleményem szerint a szövegeknek éppen e sajátos kettőssége, bizonyos tekintetben „zárt”, bizonyos tekintetben „nyitott” struktúrája volt az, amely egyfajta mágikus olvasatot elősegített. Az azonban, hogy hogyan töltötték ki a szöveg „üres” részeit, hogy a mágikus cselekedetek közül éppen kincsszásra használták őket, már nem magán a szövegen, hanem annak olvasóján, az olvasó aktuális szándékán és sajátos hiedelemvilágán múlott.

A boszorkánypereink irataiban fellelhető olvasástörténeti adatok azon túl, hogy rávilágítanak, milyen jelentős mértékben kell számolnia a kutatónak az írott dokumentumok, illetve a nyomtatványok kora újkori falusi és mezővárosi jelenlétével, valamint a nyomtatott szövegek olvasásának a készségével, igen sokszor utalnak tehát utóbbiak használatának a módjaira is. Ugyanazon műfajt — például az imádságos könyveket — olvashatták a szerzők által meghatározott céloknak (mise alatti ájtatosság, betegvigasztalás, haldokló melletti imádkozás stb.) megfelelően, ám olvashatták úgy is, hogy egyes szövegeiket önállóan, a saját mágikus világképük diktálta módon értelmezték. N. Z. DAVIS a 16. századi francia városok alsó rétegeinek műveltségét vizsgálva, C. GINZBURG pedig egy falusi molnár, Menocchio jól ismert példáján keresztül mutatta be, mekkora szerepet játszottak a kora újkori „népi kultúrában” az olvasmányokból származó ismeretek, s ezek sajátos, átértelmezett felhasználása.¹¹³ Jómagam nem tekintem ugyan pusztán csak a „népi kultúra” sajátosságának ezt a fajta „fabrikáló” tevékenységet, mégis úgy vélem, ebből a szempontból érdemes szóbeliség, írásbeliség és nyomtatott kultúra kora újkori együttélését vizsgálni. Boszorkánypereink dokumentumai pontosan erről a korabeli falusi és mezővárosi valóságot jellemző, és a hiedelmekben, valamint a mágikus cselekedetekben is megjelenő együttéléstől s annak következményeiről beszélnek.

Ezt tükrözi végül annak a két kunmadarasi férfinak az esete, akiket 1772-ben fogtak perbe, mert csúfolódó „pasquistust” költöttek egy kicsapongó életet folytató asszonyról és két leányról. Egyikük, Kádár János képviselte a szóbeliséget, amikor a szöveget „darabjába dictálta”, másikuk, Pápai Sámuel pedig az írásbeliséget, amikor „versekbe és kadentiákra szedte és írta” azt.¹¹⁴ S ugyanígy, mind az olvasni tudó, mind a csak a látványosságok nyelvén értő közönségre apellált a rimaszombati városi tanács is 1748-ban, amikor a piacon zárkába rakták a káposztatolvaj Csapó Mártonnét. Az ajtó fölé ugyanis felírták: „Csapó Mártonné koszorúja”, az inscriptio alá pedig odaszögeztek egy fej káposztát.¹¹⁵

¹¹² Fortuna. [Sorsvetőkönyv]. Kolozsvár, [1599—1610]. 4r. RMK I/361b, illetve RMNY 916.

¹¹³ DAVIS 1973. 189—225; GINZBURG 1991.

¹¹⁴ BA — Kunma 772. doc.

¹¹⁵ BA — Rims 748. wp.

- BALOGH István
1972 *A paraszti művelődés*. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. Tanulmányok. II. 487—564. Budapest
- BENDA Kálmán
1976 *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. Valóság 4. 54—61
- CHARTIER, Roger
1985 (sous la direction de) *Pratiques de la lecture*. Marseille
1987a *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris
1987b (sous la direction de) *Les usages de l'imprimé*. Paris
1992 *L'Ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*. Paris
- CRESSY, David
1981 *Levels of Illiteracy in England 1530—1730*. In: Literacy and the Social Development in the West. A Reader. Ed. Harvey J. GRAFF. Cambridge, 96—104
- DAVIS, Natalie Zemon
1973 *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford
- FURET, François—OZOUF, Jacques
1977a *Trois siècles de métissage culturel*. Annales ESC, 3 (Mai—Juin), 488—502
1977b *Lire et écrire. L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry. I—II*. Paris
- GINZBURG, Carlo
1991 *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Ford.: GALAMB György János. Budapest [Torino, 1976]
- GOODY, Jack (ed.)
1968 *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge
- GRAFF, Harvey J. (ed.)
1981 *Literacy and the Social Development in the West*. A Reader. Cambridge
- GUNDA Béla
1989 *A rostaforogató asszony*. Budapest
- IKLÓDI András
1982 *A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása*. Ethnographia XCIII. 292—298
- JOHANSSON, Egil
1981 *The History of Literacy in Sweden*. In: Literacy and the Social Development in the West. A Reader. Ed. Harvey J. GRAFF. Cambridge, 151—182
- KANYAR József
1970 *Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében (1770—1789)*. Somogy megye múltjából, Kaposvár, 55—92
- KLANICZAY Gábor—KRISTÓF Ildikó—PÖCS Éva (szerk.)
1989 *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye, I—II*. Budapest
- KOMÁROMY Andor (szerk.)
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest
- KRISTÓF Ildikó
1993 *Boszorkányüldözés Debrecenben és Bihar vármegyében a 16/18. században*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat)
- Livre et Société dans la France du XVIIIe siècle*.
1965 Vol. I. (G. BOLLÈME, J. EHRARD, F. FURET, D. ROCHE, J. ROGER.) Paris—La Haye
1970 Vol. II. (M. T. BOUYSSY, J. BRANCOLINI, J.-L. FLANDRIN, M. FLANDRIN, A. FONTANA, F. FURET, D. ROCHE.) Paris—La Haye
- MOLNÁR Ambrus
1985 'Szent Asszonyok' és 'Szent Emberek' Társasága a Hajdúságban a XIX. században. In: Vallási néprajz, II. szerk. DANKÓ Imre és KÜLLÖS Imola. Budapest, 129—159
- MÓRA Magda
1973 *A Ratio Educationis megvalósítására irányuló törekvések Fejér megye népiskoláiban*. Fejér megyei Történeti Évkönyv, 199—214
- PETRIK Géza (szerk.)
Magyarország bibliográfiája 1712—1860.
1888 I. Budapest
1890 II. Budapest
1891 III. Budapest
1892 IV. Budapest
1971 V. Budapest
1989 VII. Budapest
Magyar könyvészet 1886—1900
1908 I. Budapest
1913 II. Budapest
Magyar könyvészet 1901—1910
1917 I—II. Budapest
- PETRUCCL, Armando
1988 *Pouvoir de l'écriture, pouvoir sur l'écriture dans la Renaissance italienne*. Annales ESC, 4 (Juillet—Août), 823—847
- PÉTER Katalin
1984 *A romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján*. Történelmi Szemle 1—2. 80—102
- REIZNER János
1900 *Szeged története IV*. Szeged
- RMK
1879 *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Szerk. SZABÓ Károly. I/1. 1645-ig, I/2. 1646-tól. Budapest
- RMNy *Régi Magyarországi Nyomtatványok*
1971 I. 1473—1600. Budapest
1983 II. 1601—1635. Budapest
- SANDERSON, Michael
1972 *Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England*. Past and Present, 56 (August), 75—104
- SCHOFIELD, Roger S.
1981 *Dimensions of Illiteracy in England 1750—1850*. In: Literacy and the Social Development in the West. A Reader. Ed. Harvey J. GRAFF. Cambridge, 201—213
- SCHRAM Ferenc (szerk.)
1982 *Magyarországi boszorkányperek (1529—1768), III*. Budapest
1983 *Magyarországi boszorkányperek (1529—1768), I—II*. Budapest (Első kiadás: 1970.)
- SPUFFORD, Margaret
1979 *First Steps in Literacy: The Reading and Writing Experiences of the Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographers*. Social History 4. 407—435
1982 *Small Books and Pleasant Histories. Popular Fiction and Its Readership in Seventeenth-Century England*. Athens, Georgia. (Első kiadás: 1981)
- STONE, Lawrence
1964 *The Educational Revolution in England 1560—1640*. Past and Present, 28 (July), 41—101
1969 *Literacy and Education in England 1640—1900*. Past and Present, 42 (February), 69—139
- SUGÁR István
1970 *Adatok a Szolnok megyei népiskolai oktatás XVIII. századi történetéhez*. Jászkunság, 182—186
1973 *Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770—1775 között*. Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei, 49—84
1987 (szerk.) *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest

SZABÓ István (szerk.)

1972 *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. Tanulmányok*, II. Budapest

THOMAS, Keith

1978 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England*. Peregrine Books. (Első kiadás: 1971)

TÓTH István György

1987 *Paraszi írástudás a körmendi uradalomban a 17—19. században*. In: Adalékok a 16—20. századi magyar

művelődés történetéhez. Szerk.: BALINT István János. Budapest Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat 2. 143—165

Vallási Néprajz

1975 II. Szerk. DANKÓ Imre és KÜLLÖS Imola. Budapest

ZOVÁNYI Jenő (közli)

1906 *Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes (1629—1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei*. Történelmi Tár, I. közl.: 48—102, II. közl.: 266—313, III. közl.: 368—407

FÜGGELÉK

1.

BÓLD OG ASZSZONYHOZ-VÁLÓ ÁJTATOS IMÁDSÁGOK-

Előljáró Beszéde.

E' Szép ájtatos Imádság, a' melly következik, hivattatik Aranyos Korona Imádságnak: kétség-nélkül valakik ezt ájtatossággal mondgyák a' dűtsőséges Bóldog Szűz Máriának, a' mi Üdvözítőnk Szent Annának; olly nagy tisztelettel illetik, mintha egy szép Arany Koronával ékesitenék, és mint a' régiak irnak felőle, nem Embertől találtatott, hanem Gábrriel Arkangyal-tól illy formán, a' mint következik.

Midőn egy Leánzó az ő szűzességét az Istennek áldozta, és Kalastromba ment volna, az Attya-fiái minden örökségét elfoglalák, elhagyattatván azért mindenektől, és nem remélvén emberi segítséget, és vigasztalást senkitől, Gábrriel Arkangyalnak nagy ájtatossan szolgálja segítségül híván, hogy az Istentől néki segítséget, és vigasztalást nyerne. Egykor azért Gábrriel Arkangyal néki meg-jelenék, és ezekre az Imádságokra tanitá őtet, hogy ezek által valamit az Istentől kérne, megnyerné.

Hasonló-képpen minden keresztény ember mind szükségben vagy magáért vagy másért ez Imádsággal élhet úgy, hogy harmintz nap egymás-után mondgya ez Imádságot égo gyertyával Bóldog Aszszony képe előtt, száz üdvözlétet mondván, és utánna e' következő Imádságokat: ha ezt figyelmetességgel, és ájtatossan mondgya, jó reménsége legyen, hogy az Istentől az ő kívánságát meg nyeri, ha lelkinék üdvösséges, és Isten nevének dicséretire lészen, a' mi-hogy keresztény emberhez úgy illik imádkozni.

Mi-képpen kellessék ez Imádságot harmintz nap egy más után mondani.

Mikoron ez Imádságot akarod mondani, gyűjts gyertyát, a' Bóldog Aszszony Képe előtt: mond-el ez Imádságot térden-álva, az után tiz üdvözlétet fen álva, a' mint rendszerént mindenik tiz üdvözlét után való Imádságok következnek.

*Mondgy tiz Üdvözlétet fen álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária emlékeztetlek arra a' bővséges örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te Lelked, és Tested fogada, mikor az Attya, Fiú, és Szent Lélek Isten magának választott a' Szent Háromságnak tanátságában, téged az Egeknek, és Földnek teremtese előtt az ő végfietlen böltsességéből magának Anyául választott. Oh Bóldogságos Szűz Mária! Istennek Szent Annya, tégy részessé könyörgésem által abban a' nagy örömben, és légy kegyelmes, és könyöröletes én hozzám, halgasd-meg kérésemet a' te kegyelmességed szerént, és az én nagy fogyatkozásom szerént, és a' mit kérek a' te Szent Fiadtól JÉSUSTól, nyerd-meg énnékem, Amen.

*Mondgy tiz Údvözetet fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária: emlékeztetlek arra a' nagy bővséges tiszteletre, örömrre, és méltóságra, a' mellyet a' te Lelked, és Tested fogada, midőn Gábiel Arkangyal néked meg-jelenté, hogy Istennek Annja lennél, mondván: Údvöz-légý Mária, malasztal vagy tellyes, Ur vagyon te veled, te vagy áldott az Aszszonyi állatok között, és áldott a' te méhednek gyümöltse. Melly szókat halván, meg isméréd az Atya Istennek kegyességét, és a' Sz. Léleknek Bóltssességét, és mondád: Ime az Urnak szolgáló Leánya, légyen nékem a' te beszéded-szerént, a' te akaratod tellyesedgyék-meg én rajtam. Oh Szűz Mária! ez igékkel egygyűtt meg-tellyesedél Szent Lélekkel, és a' Szent Fiad tiszta méhedben nyugodék kilentz hólnapig. Mind ezekért, oh Bóldogságos Szűz Mária Istennek Szent Annja! tégy részessé könyörgésed-által ezekben a' nagy örömidben, és emlékezzél-meg én rólam bűnösrről, vagy engem meg-halgass- a' te nagy kegyelmességed, és az én szükségem szerént, és a' mit kérek Szent Fiadtól Krisztus JESUSTól, nyerd-meg énnekem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözetet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária: emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te Lelked, és Tested fogada Karátson napján, midőn minden fájdalom nélkül szűléd az édes.Fiadat, 's-mind szűlésed után Szűzen maradál. Oh Sz. Anya Bóldogságos Szűz Mária! ki nagy vala a' te örömed, látván a' te szerelmes Fiadat jób' karodra vevén. Oh Aszszonyunk Szűz Mária! részesíts engem-is e' nagy örömben kérlek tégedet, és engem szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy Irgalmasságod, és az én szükségem-szerént, és a' mit kérek a' te Szent Fiadtól, nyerd-meg én nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözetet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te Lelked, és Tested fogada, mikor néked, és a' te édes Fiadnak az három Szent Királyok méltó ajándékot hozának, Aranyat, Temjént, és Mirhát, mert ők valának első, kik téged, és édes Fiadat tisztelék, és meg-ismérék, hogy igaz Isten, és ember légyen. Oh Aszszonyunk Szűz Mária! Istennek Szent Annja, had részesüllyek ebben a' nagy örömben, és kérlek tégedet, hogy engemet szegény bűnöst halgass meg a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szükségem szerént, és a' mit kérek édes Fiadtól Krisztus JESUSTól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözetet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te lelked, és tested fogada, midőn édes Fiadat a' Templomban meg találád: mellyet harmad naptól fogva el-vesztettél vala, és jól tudád, hogy a' te édes Fiadnak meg kellene őltettni, de nem tudod vala mikor: ki miat a' te szived igen győtrődik vala: de meg-találván édes Fiadat, nem vala egy éris benned, ki nagy örömmel meg nem telék. Oh Aszszonyunk Szűz Mária, Istennek Szent Annja, részesíts engem e' nagy örömben, és kérlek téged, hogy engem szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szükségem-szerént, hogy a' mit kérek édes Fiadtól Krisztus JESUSTól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözetet fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet fogadnál Húsvétnek étszakáján, midőn édes Fiad láthatóképpen néked meg-jelenék, és meg-vigasztalá téged nagy szívbeli fájdalmid-után. Azután meg-jelenék Mária-Magdolnának, és a' Tanítványoknak: annak utánna nagy hatalmassan alá-szálla poklokra, és ki-szabadita onnan mind azokat, kik az ő Isteni akarattját bé-telleyesítették. Oh Aszszonyunk Szűz Mária! Istennek Szent Annja, részesíts engem e' nagy örömben, és kérlek téged, hogy engem-is szegény bűnöst halgass-meg a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szűkségem szerént, és a' mit kérek a' te édes Szent Fiadtól Krisztus JESUSTól, nyerd-meg én nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözetet fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet fogadál Urunk Menybe menetele napján, midőn a' te édes Fiad Mennysországra fel-méne mind azokkal egygyűtt, kiket pokolból ki-hozott vala. Oh Mária! az örömed a' te édes Fiadnak tulajdon erején oly nagy vala, hogy ez semi-némű örömhöz nem hasonlittathatik, mert láttad a' te székedet-is, mellyet a' te édes Fiad az ő bóltssességének erejéből te-néked rendelt, és készített, hogy azt birnád örökké. Oh Aszszonyunk Szűz Mária, Istennek Szent Annja, részesíts engem e' nagy örömben, és kérlek téged, hogy engem szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szűkségem szerént, és a' mit kérek a' te édes Fiadtól Krisztus JESUSTól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözetet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre és méltóságra, mellyet a' te lelked, és tested fogada Pünkösöd napján, midőn a' tizen-két Tanítvánnyal egygyűtt űlvén bé-zárott ajtókkal a' te édes Fiad közetekben jöve, és bétölte Sz. Lélekkel, hogy az-után a' Zidóktól ne félnének: és elküldé a' Szent Apostolokat e' világra, hogy prédikállyák az igaz hitet. Oh Aszszonyunk Szűz Mária! hadd részesüllyek ebben a' nagy örömben, és kérlek téged, hogy engem szegény bűnöst halgass-meg a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szükségem-szerént, és a' mit kérek a' te édes Fiadtól Krisztus JESUSTól, nyerd-meg én nékem, Amen.

*Mondgy ismég tiz Údvözetet fen-álva,
és ez Imádságot térden álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, mellyet a' te Lelked fogada, mikor a' te édes Fiad Gábiel Arkangyalt hozzád küldé, és meg-jelenté te-néked, hogy e' nyomorúságból az örökké való örömrre mennél, és midőn az Apostolok el-jövének a' te utolsó órádra; 's végezetre, a' te Szent Fiad-is mind az egész Mennyei seregekkel, és bé-vive tégedet az Angyaloknak kilentz karjaiban, kikben te negyven napig mulatván nagy tisztelettel fogadtattál: Oh Bóldogságos Szűz Mária, Istennek Szent Annja, had' részesüllyek abban a' nagy örömben, és kérlek, hogy engem is szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy irgalmasságod, és az én szükségem szerént: és a' mit kérek édes Fiadtól Krisztus JESUSTól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismét tiz Údvözlést fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! emlékeztetlek arra a' nagy örömrre, tiszteletre, és méltóságra, melyet a' te Lelked, és tested fogada negyvenedik napon, midőn a' te édes Fiad téged el-vőn, és hatalmasan felvőn a' tizedik karban, és ültete téged a' Szent Háromságnak székire, és a' te édes Fiad hatalmat ada mind mennyen, mind földön, és téged meg-koronáza a' Mennyszágnak Koronájával, a' tizen-két Tsillaggal, és nevezetél irgalmasság Annának, és mennyország Királynéjának: mind ezekért oh Bóldogságos Szűz Mária, Istennek Sz. Anyja, had' részesüllyek ebben a' nagy örömben: és kérlek tégedet, hogy engem-is szegény bűnöst halgass-meg, a' te nagy irgalmasságod, és az én nagy szűkségem-szerént, és a' mit kérek az édes Fiadtól Krisztus JESUSTól, nyerd-meg én-nékem, Amen.

*Mondgy ismét tiz Údvözlést fen-álva,
és ez Imádságot térden-álva.*

OH Bóldogságos Szűz Mária! Istennek Szent Anyja, mind ezek az örömöök jőjjenek én nékem segítségemre, és vigasztalásomra, te veled, és a' te édes Fiaddal együtt az én halálomnak óráján, Amen.

Végezetre mond e' Könyörgést.

OH Szűz Mária! a' te édes Fiad után egygyetlen egy reménségem, ne utáld-meg az én sovány könyörgésemet, és a' te nagy örömedre való emlékeztetésimre, melyekre téged emlékeztetlek, és halgass-meg könyörületessen. Oh Istennek Szent Anyja! békéltess-meg a' te édes Fiaddal az én nagyon súlyos bűneim végén, kikkel őtet meg-bántottam. Oh Mária, Isten után erős vigasztalom, hív, és könyörületes Anyám, esedezél érettem szegény bűnösért. Emlékezzél-meg a' te nagy örömidről, kikre tégedet emlékeztetlek, és ezeknél sokkal nagyobb örömidről-is, kikkel örökké meg-ajándékoztattál, mind ezekért kérlek tégedet, hogy halálomnak óráján el ne hagy engemet, hanem őrvendeztesd az én lelkemet a' te Anyai nagy irgalmasságoddal, hogy dítserhessem örökké az Atyát, a' Fiút, és a' szent Lélek Istent, Amen.

Forrás: LILIOM KERTETSKE, Az az: Szép Istenes Virágokkal, őszve-szedett külömb-külob-féle Imádságokkal, Litániákkal, és a' Szentséges Pápáktól engedtetett tellyes bútsúkkal bé-vettetett. ÁJTATOS KÖNYVETSKE; Melly mostan szép Imádságokkal, Szent Miséhez tartozandó, eddig ki nem nyomtatott Könyörgésekkel, 's Kalendáriommal-is meg-bővítettett; és a' sok fogyatkozásokból meg-jobbítatván, ujonnan ki-botsáttattott. NAGYSZOMBAT-BAN, És Budán a' Király Universitásnak Betőivel 1779. Eszt. pp. 51—60.

2.

Szép ajtatos imádság a' Szent Háromsághoz, mikor nagy szűkségben, nyomorúságban, és kísértetben vagy; mond három pénteken egy más után, a' mit kérsz, kétség nélkül megnyered.

OH te leg-felsősebs, szentségesb, és leg-méltóságosb Sz. Háromság! oh te kimondhatatlan Felsőg, Dicsőség, és Méltóság, és Isteni Bölcsesség, oh te nagy Hatalmas Főlség, és örökkén való Istenség, Atya, Fiú, szent Lélek; én a' te szegény nyomorult bűnös teremtetett állatod,

és kisdod alkotmányod, de igen drágán vett jószágod, nem vagyok méltó, a' te leg-szentebb nevedet neveznem, az én nagy bűneim miatt, nem-is tartom méltónak magamat, hogy elődben jőjjek az én imádságimmal; oh én Uram Istenem, mert a' te Sz. Parancsolatid által-hágtam, és a' te haragodat ingerlettem, melyet szívem szerént bánok; Engedgy-meg nékem én Uram Mennybéli Sz. Atyám, a' te szent Fiad, a' mi urunk JESus Kristus által: engedd-meg nékem az én sok fogyatkozásimat Uram JESus Kristusom! a' te édességes szivednek szeretetiért, melly szeretet által én érettem sokat szenvedtél. Botsáss-meg énnékem oh Sz. Lélek Isten, a' tennen magad kegyességedért, a' ki a' Teremtő mennybéli Atya Istentől, és az üdvözítő JESus Kristustól csudálatos képpen származtál, könyörülly-meg rajtam. Oh szentséges Szent Háromság légy irgalmas nékem, és tégy méltóvá engem, hogy én meg-halgattassam ebben az én imádságomban. Oh Abrahámnak, Isáknak, és Jákobnak Istene könyörülly-meg rajtam, és halgas-meg engem szegény teremtetett állatodat, nem az én érdemem és méltóságom szerént, hanem az örök ígéért, a' melly igaz és bizonyos; ez által kiáltok te hozzád, mert ezet meg-ígérted nekünk; kérjete: és meg-adatik: zörgessetek, és megnyittatik néktek: keresetek, és meg-talállyátok. Tehát emlékeztetlek ezekre a' szokra, és kérem a' te Atyai malasztodat, és kegyességedet olly erős hittel, reménséggel kérlek téged tellyes szívemből, közöld velem a' te Isteni irgalmasságodat, malasztodnak székeből az én szegény foházkodásimat halgasdmeg, oh te kegyelmes Atya Isten jőj segítségemre a' te Atyai, sziveddel, a' te kegyelmes, kegyes és malasztos ajándékid által, a' mint sokakkal cselekedtél, ebben a' nyomorúságnak völgyében úgy mint Dánielt az Oroszlányok vermében tápláltad és őrizted, örökké való erős Ur Isten. Oh meg-fedhetetlen Isten! oh szentséges, hatalmas és győzhetetlen Isten! melly igazán te ezeket cselekedted, olly igazán halgass-meg, és add-meg énnékem szegény bűnösnek, a' mit kérek: és a' mint Susánnát az hamis itélőktől, és az három iffiját a' tüzes kemenczétől megmentetted, és Jonást a' Czet-hal gyomrából, Sz. Pétert az Herodes fogságából megszabadítottad, és más több sok jó cselekedetiedért, melyeket sok volna elől számlálni, kiket te én Istenem minden időként, és óránként az emberekkel cselekedtél, őket meg-mentetted, és óltalmaztad minden veszedelemtől, és melly igazán Mennyet és földet, és minden teremtetett állatokat semmiből teremtetted, olly igazán, és bizonyosan, engemet nyomorult bűnöst meg-halgass, és meg engedgy, mert mindenek, kik benned biznak, soha meg nem szégyenülnek, kérlek tégedet oh irgalmas Atya Isten! a' te szent Fiad a' mi Urunk JESus Kristus által, halgass-meg, és engedgy meg-énnékem, ne az én nagy bűneim érdeme szerént, de mind ezekben Atyám nem az én akaratom, hanem a' tiéd legyen. Oh igaz világosság, és igazságnak fényes napja, én ismérem te előtted magamat, és tenéked kötöm, úgy mint drága áron vett jószágon dicsősségedre, és tisztességedre az én buzgó szívemet, a' te emberré létedért való háladásul, azért hogy te én érettem abban sokat szenvedtél, és én szegény kérem a' te Isteni Felsőgedet nagy bizodalommal, hogy te engem kegyelmessen meg-halgass az én együgyű imádságomban, és engedgyed olly igazán a' mint te igaz Isten, és ember vagy, és melly igazán te élő Isten Fia vagy: azért kérlek és emlékeztetlek tégedet oh kegyes Uram JESus Kristus, a' te buzgó szeretetedért, mellyel vóltál az emberi nemzethez, midőn te igaz Isten lévén, mennyből alá szállottál ebben a' nyomorúság völgyében, és így halhatatlan Isten hálandó emberré lettél, és meg-hóltál, most pedig az örökkén való emberségben, örökkén való Isten vagy. Te Isteni bölcsesség meg csúfoltattál, meg-veretted; te dicsőségnek Királya tövisekkel koronáztattál. Te mindeneknek meg-szabadítója meg-fogattattál, meg-kötöttetted. Kérlek téged én Uram JESus Kristusom, a' te Sz. el-jőveteledért, és méltóságos születésedért, gyermekségedért, környűmetelésedért, templomban viteledért, és az tisztesség által: kit te néked az három Szent Királyok mutattak, mutasd nékem-is a' te Isteni malasztodat, a' kivel én bóldog és gazdag légyek itt és a' te Országod-

ban. Kérlek, és emlékeztetlek téged a' te szorgalmatosságodra, mely volt a' te tanításodban, és predikálásodban, szomjúságid, és fáradságidban; mind ezekért engedd-meg nékem a' te örök boldogságodat: és ismét emlékeztetlek, és kérek tégedet. Oh Uram JESUS Kristusom a' te Jerusalemben való meneteledért, és a' te kedves Tanítványidnak lábait meg-mostad, mosd-meg nékem, oh Uram JESUS Kristus minden bűnemet, és fogyatkozásimat, hogy tiszta legyek minden bűneimtől: Oh én édességes JESUS Kristusom emlékeztetlek téged, az három féle imádságra az olaj-fák hegyén a' te szentséges veretékédért, mely te belőled ki-folyt, a' te unalmas szomorúságodban; az által halgass-meg engem, ebben az én imádságomban, és mutasd nékem segedelmedet, az én szükségemben és unalmas kisértetimbem. Emlékeztetlek, és kérek tégedet a' te nyomorúságos, és szörnyű meg-fogásodra, és az áruló Judás hamis csokolására, Sz. kezeid és lábaid meg-kötözéséért, huzásodért, vonyásodért, rángatásod és taglásodért, és az irgalmasságtalan cselekedetekért, melyeket rajtad cselekedtek még Jerusalemben városában bé-vittek. Oh te nagy tűzhető [sic!] ártatlan Bárány, mely nyomorult, és szörnyű képpen meg-verettetett, és szaggattatott én érettem, a' te gyenge tested: azért a' te nagy szeretetedért, melyért te érettünk ezeket szenvedtet: kérlek téged Istenem, engedd énnékem, hogy néked hálá-adó lehessen mindenekért. Oltalmaz-meg ma, és minden időben az fogságtól, szégyenségtől, és az világi kárvallás, és veszedelemtől: én emlékeztetlek, és kérek téged oh Uram JESUS Kristus! a' te szent orcádnak bé-kötésére, és a' tövis koronádra, kit a' te szentséges fejében benyomtak, úgy hogy a' te Rósa-szinű szent véred mind földig lefolyott. Én kérek és emlékeztetlek téged arra, midőn tégedet az oszlophoz kötözték, és a' te áldott Szent Testedet veszsőkkal, és ostorokkal verték, úgy hogy ép hely sem volt áldott Sz. Testedben, és úgy fel-öltöztetvén, palástban ki-mutattattál a' népnek; *Ecce homo!* Ihon az ember. Oh te igaz tisztaságnak fényes tűköre, melyben az Angyalok kívánva néznek, mely keservesen meg-homályosodtál, és szörnyű képpen megmocsokoltattál. Oh Uram JESUS Kristus minden szenvedéssédért, és fájdalmas lépésédért, midőn egyik bírótól az másikhoz vittenek nagy gyalázatos csufsággal, verésekkel, és taszigálással, egyik a' másik fölött nagy kiáltással elől, 's hátul; kérek téged én üdvösségem és reménységem, halgasd-meg az én könyörgésemet, és engedgy-meg nékem az ítélet által, mely te reád ki-adatott, hogy mi érettünk meg-hally, és a' sz. Keresztfán gyalázatosan meg-feszítessél. Oh te nagy tűrhető szelid Bárány, ki az egész világ bűneit hordoztad, könyűrűl-meg rajtam, oh édes szerelmes JESUSom az Atya Istennek együgyű Báránkája, mely békességben vitted a' keresztet a' te sebes testeden, és beteg válladon, és nyakodon, és azzal másztál meg-hajtott térdekkel két lator között, a' ki örökkén való bölcsesség vagy és Veronikának a' te Szent ábrázatodat egy keszkenyő kendőben bé-nyomtad. Oh mely nagy fájdalom és szívbéli szenvedés volt néked, midőn olly nyomorultul az kereszt halálára vitetél a' te szent Annyád látására. Oh szívnek nagy keserűsége és győtreleme, mely néked és a' te szerelmes Annyádnak akkor volt, midőn a' nagy erőtlenség miatt a' kereszt alatt le-estél. Oh nyomorult járása az én édes Uramnak és atyám fiának, kérek téged oh édességes Uram JESUS Kristusom, ez által bocsásd-meg nékem minden némű adosságimat, és fogyatkozásimat, és halgass-meg engem a' kereszt-fára fel-szegezésed által, midőn téged az hegyre, úgy mint az ítéletnek helyere fel-vittek, és ruhádat le-vonván, mely sebeidben bé-ragadott vala, és azt nagy kegyetlenül iszonyú képpen le-húzták, úgy meztelenül hattak és a' keresztre lefektettek hanyatta, a' hol esedeztél a' te ellenségedért, és alázatossan könyörgöttél. Oh Atyám bocsásd-meg-néki, mert nem tudgyák, mit csinálnak: oh mely vigasztaló szép hálá-adásokat tettél. Ez eleven áldozás: ebben bé-telYESEDTEK a' Prófétiai és az Isten érettünk való

igéreti. Oh Atyának ítéleti, oh szomorú baj-vivás, oh eleven áldozat mi érettünk szegény bűnösökért! Oh te örökkön való élet, Mennynek és Paradicsomnak igaz Paisa! könyűrűl-meg rajtam, és halgass-meg engem; fel-áldozom és ajánlom magamat tellyességgel a' te malasztodban; és irgalmasságodba, és kérek tégedet a' te meg-váltásodért; és a' te gyenge tested megmeztelenítéséért, adgyad nékem én Istenem az én minden-napi kenyereket, és bősületes táplálásomat, és ruházatomat; és kérek tégedet a' te gyenge tetemednek ki-huzásáért, ezt midőn a' keresztre kötelekkel ki-húzták a' kereszten fűrt lukakra, és annyira elvonták egy mástól, hogy egy sem maradt helyben, úgy hogy minden tetemed meg-számlálhatták volna. Oh én egyetlen egy vigasztalásom Uram JESUS Kristusom, emlékeztetlek téged az-három vas szegekre, a' kikkel kezeidet, lábaidat által-verték, és úgy a' hozzá készített verembe bocsátottak kegyetlenül, melytől újonnan szent tested meg-sebesítettett, Szent kezeid, lábaid meg-indultak, és annak sebei meg nyitlak, és ki-mondhatatlan fájdalom szenvedtél.

Oh mindenek teremője! nem volt annyi helyed a' te szenvedéseden a' hova fejedet le-hajthattad volna, és úgy a' te szentséges lelked a' te Szent testedtől el-vált, és akkor meg-indult a' te szerelmes Szent Anyád szívének keserves fájdalma, mivel te ő néki vigasztalására más fiatadtál, és mondottad: Aszszony ihon a' te Fiad, János ihon a' te Anyád; Tehát kérek az általl a' keserves szív fájdalom által, mely te és Sz. Anyád között volt: méltóztassál oh én kegyes Uram JESUS, a' te szent választottid közé számlálni, és segits engem, hogy én soha tőled el-ne válylak, hanem az örök életben részesüljek. Oh Uram JESUS Kristus emlékeztetlek téged, arra a' sok csúfságra, kit néked kellett hallanod, és a' nagy káromkodásra, melyet a' Zsidó nemzetségtől szenvedtél, és az egyik latortól, a' ki téged káromlott, és a' másik, hozzád folyamodván, tőled malasztot nyert, hogy veled paradicsomban lenne, megígérted: kérek téged vigasztaló engemet-is szegény bűnöst, az én halálomnak óráján. Én emlékeztetlek tégedet az negyedik szódra-is melyet a' kereszt-fán, nagy kinodban mondottál, úgy mint [. . .] szomjúhozom: az emberi nemzet váltáságáért, és adának néked mérget, és eczetet. Ótődször kiáltál, nagy szóval: Én Istenem, én Istenem, miért hagyál-el engem: mert a' nyomorúság, melyet kell szenvednem, fölötté nagy. Hatodik vala igen erős szó, midőn monád: bé-telYESEDTEK, úgy mint a' te nagy szenvedésed. És utóllýára nagy szóval kiáltád: Atyám kezébe ajánlom lelkemet, és úgy ki bocsátád alázatossan függvén a' kereszten, illy nyomorult állapotban én érettem szegény bűnösért meg-halál; az után Sz. oldalad megnyitatték, és abból véres víz foly vala a' mi bűneink bocsánattáért, és abban az órában a' kősziklak meg-hasadtak, és a' kedves napnak az ő fényessége meghomályosodott, és az Templom föli ketté hasada. Oh csudálatos Uram JESUS Kristus te adsz minden Hiveknek örök életet. Kérlek, és emlékeztetlek tégedet az Iósef és Nicodemus szereteti által, kivel Pilátushoz mentek, és kérték Sz. testedet le-venni: midőn meg-engedte, nagy keserűséggel le-vették a' keresztől, és a' te Sz. Anyád ölében tették. Oh mely sűrű könyveket öntött te rajtad. Oh mely keservesen nézte a' te holt testedet, és sok könyhullatásokkal csókoltá ő, és az atya-fiai nagy szánakodásban lévén: az után téged jó illatú kenetekkel meg-kenvén tiszta gyólcban bé-takartak, és új koporsóban tettek: kérek téged alázatossan temesd-el minden bűnemet, és világi kívánságimat, szerencsétlenségimet, és ellenkezésimet, halgass-meg és engedd-meg nékem, oh én Uram Istenem! emlékeztetlek téged édes JESUSom az poklokra szállásodért, és a' Sz. Atyák ki-szabadításáért úgy-mint kegyes Isten az őrdőg kötelitől föl-oidoztad, úgy szabadíts-meg engemet-is az ellenség késértetítől és minden hozzá-tartozandóktól, minden világi gyalázattól, és ellenkezéstől: és kérek tégedet Uram Istenem a' te őrvendetes föl-támadásodért, kivel a' te tisztelendő Anyádat, és hű Tanítványi-

dat, Szent Aszszony állatokat, kik reggel a' koporsóhoz mentek, meg-vigasztaltad: Úgy vigasztaly-meg engemet, ebben az én imádságomban, és kérék téged a' te negyven napig való meg-jelenésedért a' te föl-támadásod után, jelenny-meg énnékem-is a' te világosságoddal, és a' Sz. Lélek malasztáival az én szivemben, és elmémben, hogy én az én felebarátomnak minden jót cselekedhessek. Oh Uram JEsus Kristus halgass-meg engem a' te Mennyben meneteled által, és a' szent Lélek el-küldése által; és könyörgők néked, a' mikor itélni fogod az Izráel tizen két nemzetségét, ne törőly-ki a' te Isteni igasságod szerint, hanem tarts-meg engem a' te kegyelmedben és irgalmasságodban az örökkén való bődögságra, és nyűgodalomra Oh te én Uram és Istenem fordítsd jóra, minden én nyomorúságomat és szükségemet. Oh Istenem egyesíts engemet te veled, és az én felebarátommal, a' mint egyesítetted a' te felségedet az halandó emberséggel: a' te hátalmas kezéd óltalmazzon engemet; Oh Uram Istenem engedd, és adgyad a' te békességedet, és légy irgalmas nékem. Oh Uram JEsus Kristusom hadd, legyek a' te szolgálod, és ne engedd engem azok kezében adatni, a' kik gyűlölnék engem. Oh Uram óltalmaz-meg engem az én látható, és láthatatlan ellenségimtől, és minden veszedelemtől, és tarts-meg engem minden üdőben, és órában a' te Isteni áldomásodban, a' ki vagy igaz óltalmazóm minden ellenségim és reám török ellen, és békéséget szerzettél Isten, és ember között; azért dicsőséget mondok, légy áldott mind örökké; és kérék téged minden igaz szavaikra, hogy engem szegény bűnöst meg-halgass, mert csak te benned vagyok az én reménségem. Oh Uram Istenem te benned bízom, és te nálad maradok örökké; te vagy az igaz Ur, Igazság és Élet, mert te parancsolád, hogy kérjünk, és esedezzünk, és valamit a' te Szent neved által kérünk a' te Mennyei Sz. Atyádtól, meg-engedi; Azért kérék az én szivemnek buzgóságából, hogy engemet kegyelmessen meg-halgass az én szükségemben, és nyomorúságomban, és az én szükségemet az Atya Istennek bé-mutasd, valamit kértem ő tőle, mint szerelmes fia, meg-nyered, és az ő Szent felséges Thronussából nékem meg-adgya, mert az én bizodalomomat egyedül te benned vetettem én Jessusom-hogy engemet meg-tarts szegény árvát, 's el-ne hadgy ebben az gonosz és álnok világban a' te szent Anyádnak Máriának buzgó szeretetiért, 's ki vala a' Nemes Szekrény, kiben az mennyei kenyér tétetett, az által engemet kegyelmessen meg halgatsz, és nékem meg-engedsz. melly igazán te mindenható Isten Mennyet és földet Isteni igéddel teremtetted. olly igazán én-is meg-halgattatom, 's az én könyörgésem, és szükségem meg-adatik az Atya, Fiú, és Szent Lélek nevében.

Forrás: Mindenkor mágával hordozandó LELKI-KINCS, Mellyből miképpen kellessék ajtatossan halgatni a' Sz. Misét, és más ajtatosságokat végbe vinni, kitetszik. Most újonnan meg-jobbitatott, szép képekkel ékesítettett, és imádságokkal, 's énekekkel meg-bővítettett. BUDÁN, Landerer Ferencz Leopold által 1764dik Eszt. H₈-I-7.

“BOOKS OF THE DIVINE—BOOKS OF THE DEVIL”

(Traces of Reading Culture
in Early Modern Hungarian Villages
and Country Towns, Based on Witchcraft Trials)

The essay profiles and analyses data on the history of reading—data obtained from the roughly two thousand witchcraft trials conducted in Hungary between the mid-16th and 18th centuries. These provide a fairly detailed picture of the written and reading culture mainly of villages and towns of varying size. A great advantage of this group of sources, as opposed to the traditional, quantitative signature examinations, is that it testifies not only to the possibility, but also to the reality, of contemporary writing and reading.

From this standpoint, witchcraft trials provide two types of data: firstly, data on beliefs, featuring in defendants' testimonies either given under torture or voluntarily; secondly, those contained in witness testimonies describing the daily realities of everyday existence.

The belief data disclose that the devil's pact was imagined by the inhabitants of early modern Hungarian villages and towns to appear in a written form and — based on the contemporary reality of the written literature and the reading culture surrounding them — in the form of a letter, register, or book.

These beliefs reveal a not very widespread literacy, given that only in the rarest instances do the defendants testify that they themselves have signed, or drafted the text of the pact. Much rather, these acts are attributed to the devil or to some other witch described as literate.

The picture depicted by the beliefs is amply supported by witness testimonies, which rarely mention the act or ability of writing, however fairly frequently referring to reading skills and the books that have been read (mainly prayer books, songbooks, and calendars), often specifying the titles and the contents. Indeed, two cases—the material of a mid-16th century trial conducted in a town (Kolozsvár) and that of a mid-18th-century village trial (Northern Hungary) — also attest to a peculiar, magic use of printed matter intended for other purposes (fortune-telling books and prayer-books).

According to the conclusions of the study, the data furnished by Hungarian witchcraft trials seem to support Western European (primarily French and British) research findings on alphabetization and the history of reading which show that,

owing to the peculiarities of the school system, the middle and lower ranks of early modern society rarely, if ever, acquired the skill of writing. The ability to read was, however, fairly widespread. The use of particular printed materials for purposes other than those intended by their authors, indeed, provide evidence that these strata, instead of passively ingesting the products of culture coming "from above", actually incorporated them into their daily life, in conformity with their own world view and customs.